

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

EYNƏLQÜZAT MIYANƏCİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ülkər Zakir qızı Məmmədova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı –2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
Vasim Məmmədli oğlu Məmmədəliyev

Rəsmi opponetlər: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Atəmi Balababa oğlu Mirzəyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Gülşən Teymur qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq Əbdüləziz oğlu Əbdülhəsənov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şərqi qədim və orta əsrlər dövrünə aid mədəniyyətinə hər zaman maraq olmuş, son zamanlar bu, daha da artmışdır. Şərqi və Qərbi tədqiqatçıların bu sahədə böyük işlər görmələrinə baxmayaraq, araşdırılmamış məsələlər hələ də qalmaqdadır. Son dövrlərdə ərəb ölkələrində bir sıra əlyazma və daşbasma şəklində mövcud kitabların tərtibi, çapı sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bu amil həmin dövrlərə aid mənbələrin tədqiqinə böyük köməkdir.

Orta əsrlərə aid tarixi, antoloji, nəzəri, coğrafi əsərlərə nəzər saldıqda müsəlman Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın maddi və mədəni sərvətlərini əks etdirən məlumatlara rast gəlinir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixini, elmini, mədəniyyətini araşdırmaq, fikir formalaşdırmaq üçün tək-cə bir məkanın öyrənilməsi ilə kifayətlənmək olmaz. Xüsusən, ərəbdilli elm və ədəbiyyatı mənimsəyərkən azərbaycanlıların yaratdıqları nümunələrlə bərabər, ərəb ədəbiyyatşünaslığının tarixi mərhələlərini, elmi təhlil və yanaşma tərzini, forma və məzmun cəhətlərini bilmək vacib amillərdəndir.

Eynəliqızat Miyanəci (1099-1131) XII əsrin görkəmli filosofu və mütəfəkkiridir. Alimin yaşadığı dövrə qədər Azərbaycanın ərəbdilli və farsdilli mədəniyyəti uzun, şərəfli tarixi yol keçmişdir. Onun xidmətlərini göstərəkən ümummüsəlman mədəniyyətinə töhfələr vermiş azərbaycanlılar haqqında qısa məlumat vermək bu tarixi yolun mənzərəsini daha aydın göstərir. Çünki islamın yayıldığı və “vahid mədəniyyət” anlayışının formalaşdığı dövrlərdən digərləri ilə yanaşı, Azərbaycana mənsub şəxsiyyətlərin də xidmətləri mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Zaman və məzmun baxımından onlar Eynəliqızat Miyanəci yaradıcılığından fərqlənsələr də, bu mütəfəkkirin dövrünə qədər yaşamış bir inkişaf yoludur.

Müasir dövrdə orta əsrlərdə formalaşmış Azərbaycan elmi və ədəbiyyatı dil baxımından iki istiqamətə ayrılır. Ərəbdilli elmi nümunələr qədimliklə seçilsə, farsdilli ədəbi nümunələr say və rəngarəngliyi baxımından daha çox dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

Məsələyə ümumi yanaşdıqda, XI əsrdə Xətib Təbrizinin ərəb poeziya nümunələrinə etdiyi şərhləri istisna saymaqla, XII əsrə qədər yaranmış ədəbi əsərləri ayrıca şəkildə deyil, yalnız antologiyalardan, tarixi, coğrafi və digər məqsədlərlə yazılmış mənbələrdən toplamaq mümkündür. Ancaq XII yüzillikdən etibarən hər hansı şairin, ədibin yaratdığı divan, toplum halında dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı öyrənilməsi vacib olan elm sahələrindəndir. VII-VIII əsrlərdən başlayaraq, Eynəlqüzat Miyanəcinin yaşadığı XII yüzilliyə qədər ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı əhəmiyyətli, qürurverici bir yol keçmişdir. Düzdür, şairlərin sayı, şeirlərin azlığı təəssüfedicə cəhətlərdəndir. Lakin bu şairlərin şeirlərinin daxil edildiyi mötəbər mənbələr, digər məşhur müasirlərlə yanaşı onların da adının ehtiramla çəkilməsi, yaradıcılıqlarından nümunələr verilməsi həmin dövr ədəbiyyatımızın zəif olmadığını sübutudur. Yalnız say azlığı əlyazmaların qorunmaması, itməsinin nəticəsidir. Dissertasiyada bir neçə yüzillik ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatına qısa bir nəzər yetirilməsində məqsəd budur ki, çox vaxt tarix kitablarında farsdilli nümunələrin qabarıq verilməsi fonunda onlar kölgədə qalır.

Azərbaycan ərəbdilli ədəbiyyatını öyrənərkən nümunələr arasındakı fərqlilikləri, tarixi bölgüləri bilmək vacibdir. Çünki azərbaycanlıların IX əsrdə geniş elmi fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, ədəbiyyat sahəsindəki durğunluğunun səbəbi, X əsrdə ədəbiyyatda yenidən canlanma, XI əsrdə şərhçiliyə maraq, şeirin dilindəki bədiiliyin artması, XII əsrdə fəlsəfi poeziyaya meyl məhz o dövrlərin ərəbdilli mühiti ilə sıx bağlıdır.

Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığına nəzər saldıqda, panteist filosofun özündən əvvəl yaranmış bir sıra elmi-fəlsəfi təlimlərdən bəhrələndiyi və bu təsirin onun dünyagörüşünün inkişafında böyük rol oynadığı da aydın görünür.

Müasir Şərq və Qərb alimlərinin tədqiqatlarına nəzər saldıqda bəzən elm və ədəbiyyat tarixində xidmətlər göstərmiş azərbaycanlı şəxsiyyətlərin milli mənsubiyyətinin düzgün göstərilmədiyinin şahidiyik. Tarixi səbəblərə görə, əsərləri ərəbdilli və farsdilli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi araşdırılan həmin şəxsiyyətlərin

əslən Azərbaycandan olmalarının sübutu üçün onların qiymətli irsinin vətənlərində tədqiqi, orijinaldan öyrənilməsi vacibdir.

Görkəmli filosof, panteizmin banisi, şair, ədib Eynəlqüzat Miyanəcinin qiymətli irsi həm ədəbi, həm də fəlsəfi istiqamətlərdən hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. O, dəyərli fikirləri, yaratdığı misilsiz əsərləri ilə qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, XII əsrin mənzərəsində özünəməxsus zirvəyə yüksəlmişdir. Eynəlqüzat Miyanəcinin özünün və müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumatlara görə o, on dörd elmi, bədii əsərin müəllifidir. Təəssüf ki, həmin əsərlərin çoxunun bu gün ancaq adları məlumdur.

Eynəlqüzat Miyanəci özünün sufi panteist ideyaları ilə Şərq fəlsəfəsi tarixini zənginləşdirmişdir. O, dərin fikirləri və mühakimələri ilə dövrünün alimləri arasında tanınmış, seçilmişdir. Mütəfəkkirin dövrümüzə gəlib çatmış əsərləri fəlsəfi məzmun daşısa da, burada ifadə tərzini və verilmiş şeir nümunələri Eynəlqüzat Miyanəci irsinin ədəbiyyat baxımından ayrıca tədqiqinə zəmin yaradır. Elm tarixində o, görkəmli filosof kimi daha çox məşhurdur. Lakin onun şeirləri, yazı üslubunun yüksək bədiiyyəti əsərlərinə ədəbi mövqedən yanaşılması zərurətini yaradır. Mütəfəkkirin yaradıcılığında bədii təmayüllər olduqca çoxdur.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolu danılmazdır. Onun bədii yaradıcılığında nəsr və nəzn nümunələrinin hər ikisinə rast gəlinir. Mövzu etibarını ilə isə o, rəngarəngdir.

Mütəfəkkir ədəbiyyat tarixində fars dilində fəlsəfi məzmunlu rübailərlə də məşhurdur. Bu da onun müxtəlif dillərdə və üslublarda gözəl şeirlər yaratmaq bacarığının bariz nümunəsidir.

Eynəlqüzat Miyanəci irsi ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələridir. Azərbaycanda bu sahənin qismən tədqiq edilməsinə baxmayaraq, müstəqil şəkildə mütəfəkkirin ədəbi-bədii yaradıcılığının araşdırılması aktualdır.

Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı və fəaliyyəti hər zaman orta əsrlər və müasir müəlliflərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun

barəsində öz dövründən başlayaraq, sonrakı yüzilliklərdə yaşamış bir sıra alimlər məlumat vermişlər.

Eynəlqüzat Miyanəcinin özü və ailəsi ilə bağlı məlumatlara Zəhirəddin əl-Beyhəqinin (1106-1170), Əbülkərim əs-Səmaninin (1114-1166), İmadəddin İsfəhaninin (1125-1201), İbn əl-Əsirin (1160-1233), Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229), Zəkəriyə əl-Qəzvininin (1203-1283), İbn əl-Füvətinin (1244-1323), Şəmsəddin əz-Zəhəbinin (1274-1348), Səlahəddin Səfədinin (1296-1362), Əfifəddin Yafii Yəməninin (1300-1367), Əbdürrəhim əl-Əsnəvinin (1305-1370), Tacəddin əs-Subkinin (1327-1370), İbn əl-Mulqənin (1323-1401), İbn Həcər əl-Əsqələninin (1372-1449), İbn İmad əl-Hənbəlinin (...-1678), İbn əl-Ğazinin (1685-1754) və başqa müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür¹.

Şərqlə alimlərinə əz-Ziriklinin və Ömər Rza Kəhhalənin², ümumiyyətlə, islam tarixi, mədəniyyəti və fəlsəfəsindən, əsasən, sufizmədən bəhs edən əsərlərdə, əksər ensiklopediya, lüğət xarakterli kitablarda mütəfəkkir haqqında məlumatlara rast gəlinir.

Son dövrlərdə İran alimlərinə Firuzə Papən-Mətinin, Əlirza Hacıyan Nəjadın, Vəliulla İsmayıl Purun, Mehdi Zəmaninin, Fatimə Kiyainin, Əli Əsgər Mirbaqri Fərdin və Şəhrizad Niyazinin Eynəlqüzat Miyanəci haqqında məqalələri vardır³.

¹ البيهقي ظهير الدين . تنمة صوان الحكمة . لاهور ، ١٣٥١ : السمعاني . الانساب . القاهرة . ج٢ . ١٩٨٠ : الاصفهاني عماد الدين . خريد القصر وجريدة العصر في ذكر فضلاء اهل فارس . طهران ، ١٩٩٩ : ابن الاثير . اللباب في تهذيب الانساب . بغداد ، ٣ ج : ياقوت الحموي . معجم الادباء . بيروت - لبنان ، ١٩٩٣ : ياقوت الحموي . معجم البلدان . ج٥ . بيروت ، ١٩٧٧ : القزويني زكريا . اثار البلاد واخبار العباد . بيروت ، ١٩٩٨ : ابن الفوطي . معجم الاداب في معجم الالقب . ج٢ . تهران ، ١٣٧٤ : الذهبي . العبر في خبر من غير . ج٢ . بيروت - لبنان ، ١٩٨٥ : الصفدي صلاح الدين . الوافي بالوفيات . ج١ . بيروت - لبنان ، ٢٠٠٠ : الياقعي اليمني . مرآة الجنان . ج٣ . بيروت - لبنان ، ١٩٩٧ : الاسنوي . طبقات الشافعية . ج١ . بيروت - لبنان ، ١٩٨٧ : السبكي . طبقات الشافعية الكبرى . ج١ . ١٩٦٤ : ابن الملقن . العقد المذهب في طبقات حملة المذهب . بيروت - لبنان . ١٩٩٧ : ابن حجر العسقلاني . لسان الميزان . ج١ . بيروت - لبنان ، ٢٠٠٢ : ابن حجر العسقلاني . نزهة الالباب في الالقب . ج٢ . الرياض ، ١٩٨٩ : ابن العماد الحنبلي . شذرات الذهب . ج١ . بيروت ، ١٩٨٩ : ابن الغزوي . ديوان الاسلام . ج٣ . بيروت - لبنان ، ١٩٩٠

² الزركلي خير الدين . الاعلام . ج١ . بيروت ، ٢٠٠٢ : عمر رضا كحالة . معجم المؤلفين . ج٢ . ١٩٩٣

³ فيروزهاپين - متين . عين القضاة همداني چون برقي در خشيد و ستاره اي جاودانه برجا ماند . ايران نامه . سال ٢٦ ، شماره ١ - ٢ ، ص . ١٩١ - ٢٠٨ : عليرضا حاجيان نژاد . معرفت از نظر عين القضاة همداني . دانشكده ادبيات و علوم انساني دانشگاه تهران زمستان و بهار ١٣٨٢ شماره ١٦٨ و ١٦٩ : ولي اله اسماعيل پور . مفهوم عشق و مقايسه ي ان در دستگاه فكري احمد غزالي و عين القضاة همداني با

İran alimi Əfif Useyranın bu sahədəki xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. O, Eynəlqüzat Miyanəcinin üç əsərini – “شكوى الغريب عن” “الاطوان الى علماء البلدان” (“Ölkələrin alimlərinə vətəmindən ayrı salınmış qərribin şikayəti”), “زبدة الحقائق” (“Həqiqətlərin məğzi”), “تمهيدات” (“Müqəddimələr”) traktatlarını, “نامهها” (“Məktublar”) toplusunu çap etdirərək onların hər birinə iri həcmli müqəddimə yazmışdır⁴.

Azərbaycanda Eynəlqüzat Miyanəci irsi fəlsəfə və ədəbiyyat mövqedən tədqiqata cəlb olunmuşdur. AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov mütəfəkkirin fəlsəfi yaradıcılığının yeganə tədqiqatçısıdır. Alim araşdırmasında Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatını və zəngin irsini mənbələr vasitəsilə işləyib üzə çıxarmışdır. Alim tədqiqatlarını bir neçə kitabda və məqalələrində işıqlandırmış, mütəfəkkirin “Həqiqətlərin məğzi” əsərinin tərcüməsini çap etdirmişdir⁵.

تاكيد بر سوانح العشاق، تمهيدات، نامه ها و لوايح. فصلنامه علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی – دانشگاه ازاد اسلامی واحد سنندج – شماره ۹، سال سوم، زمستان ۱۳۹۰، ص. ۲۵-۴۶: زمانی مهدی. نور سیاه در ادب عرفانی. دو فصلنامه علمی – پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء. ۱۳۹۳، سال پنجم، شماره ۱۰، بهار و تابستان، ص. ۲۱۰-۲۳۸: فاطمة کبابی. باطنی گری، اتهام عین القضاة همدانی. پاییز و زمستان ۱۳۹۱، دوره ۶، شماره ۱۲؛ از صفحه ۱۲۷ تا صفحه ۱۵۶: میرباقری فرد سیدعلی اصغر، نیازی شهرزاد. بررسی و تحلیل زبان عرفانی در آثار عین القضاة همدانی. پاییز و زمستان ۱۳۸۹، دوره ۱۲، شماره ۱-۲ (۴۵-۴۶). از صفحه ۲۶۷ تا صفحه ۲۸۶

4 الميانجی عین القضاة. شکوى الغريب عن الاطوان الى علماء البلدان. طهران، ۱۳۴۱: الميانجی عین القضاة. الزبدة الحقائق. طهران، ۱۳۴۱: الهمدانی عین القضاة. تمهيدات. تهران، ۱۳۴۱: الهمدانی عین القضاة. نامه ها. ۱-۲ ج. تهران، ۱۹۷۲

⁵ Məmmədov, Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir / Məmmədov, Z. - Bakı: Elm, - 1978; Məmmədov, Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri / Məmmədov, Z. - Bakı: Azərnaşr, - 1986; Məmmədov, Z. Eynəlqüzat Miyanəci / Məmmədov, Z. - Bakı: Elm, - 1992; Məmmədov, Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi / Məmmədov, Z. - Bakı: İrşad, - 1994; Eynəlqüzat Miyanəci. Həqiqətlərin məğzi. Şərq fəlsəfəsi (IX-XII) / Tərcümə edən Məmmədov, Z. – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, - 1999; Мамедов З. О приоритете Айналкузата Миянеджи в обосновании пантеистической философии суфизма // Доклады АН Азерб. ССР.- 1978.- № 5.- С. 75-78; Məmmədov, Z. Eynəlqüzat Miyanəcinin panteist fəlsəfəsi // Elm və həyat.-1982.-№ 1.- S. 23-24; Məmmədov, Z. Həmədəni Eynəlqüzat // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, - 1987.- s.195; Məmmədov, Z. Eynəlqüzat

Azərbaycanda Eynəlqüzat Miyanəci irsini filoloji istiqamətdən filologiya elmləri doktoru, professor Malik Mahmudov araşdırmışdır. Alimin “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər)” (Bakı, 1983) kitabı ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi sahəsində ilk, mükəmməl tədqiqatdır. Burada müxtəlif mənbələrə əsasən, müsəlman Şərqi fəaliyyət göstərmiş, ərəbdilli yaradıcılığa malik əslən Azərbaycandan olan şəxsiyyətlər və əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. XII əsr ədəbiyyatından bəhs edilərkən Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı araşdırılmış və “Qəribin şikayəti” əsəri ilk dəfə ərəbdilli ədəbi nümunə kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur⁶.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı müsəlman Şərqi elminə və mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərinin bədii təmayüllərini araşdırmaqdır. Burada orta əsrlər elmindən, ədəbiyyatından bəhs edərkən Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi şərəfli yola qısa bir nəzər salınmış, həmin şəxsiyyətlər arasında Eynəlqüzat Miyanəcinin yaşadığı mühitin təsvirini verməklə yanaşı, mütəfəkkirin həyatı, əsərləri, dünyagörüşü, onun irəli sürdüyü fikirlərin digər Azərbaycan şairlərinin şeirləri ilə müqayisəli təqdim edilməsidir.

Dissertasiya işinin predmeti Eynəlqüzat Miyanəcinin orta əsrlər Şərqi, o cümlədən Azərbaycan elminin və ədəbiyyatının inkişafında xidmətlərini göstərməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində başlıca məqsəd Eynəlqüzat Miyanəcinin ədəbi-bədii yaradıcılığını daha geniş, əhatəli, müstəqil elmi iş kimi araşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Eynəlqüzat Miyanəcinin yaşadığı dövrə qədər uzun tarixi yol keçmiş orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının təsvirini verərək bu prosesin onun yaradıcılığına dil və üslub cəhətdə təsirini göstərmək;

Miyanəci // Odlar yurdu.-1989.-iyul; Məmmədov, Z. Mənalı ömrün faciəsi // Elm.-2009.20-29 may.

⁶ Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər) / M.Mahmudov. - Bakı: Elm, - 1983

- Mənbələrlə XII əsrin elm və ədəbiyyat tarixinin mənzərəsində Eynəlqüzat Miyanəcinin rolunu və mövqeyini daha əhatəli göstərmək;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığına mövcud fəlsəfi təlimlərin təsiri ilə yanaşı, onun ərəb ədəbiyyatını, nəzəriyyəsini dərinləndirən bilməsini qabarıq şəkildə təqdim etmək;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin həbsi məsələsinin mövzu baxımından onun yaradıcılığına təsirini araşdırmaq;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin fəlsəfi məzmunlu şeirlərinin batini mənalarnı açmaq;

- Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığına ədəbi-nəzəri istiqamətlərdən yanaşmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi tarixi, nəzəri-müqayisəli yanaşma metodu əsasında araşdırılmışdır. Tədqiqat işində orta əsrlərə aid tarixi, tarixi-xronoloji, antoloji, coğrafi mənbələrə müraciət olunmuşdur. Dissertasiyada dil siyasəti, həmin dövrdə yaşamış şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarına onun təsiri, mütəfəkkirlərin fikirləri arasında fəlsəfi, bədii, nəzəri cəhətlər əlaqəli, sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində bəzi problemlər əsas götürülərək araşdırılmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Eynəlqüzat Miyanəcinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində rolunu müəyyənləşdirmək;

2. “Qəribin şikayəti” əsərinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyini göstərmək. Nəzm və nəsr üslubunda birgə yazılmış bu əsəri müxtəlif istiqamətlərdən qiymətləndirmək;

3. “Müqəddimələr” əsərini ədəbi nümunə kimi araşdıraraq şeirlərin fəlsəfi və ədəbi təhlillərini vermək;

4. Fəlsəfi məzmununu ilə seçilən “Həqiqətlərin məğzi” əsərində ədəbi-bədii xüsusiyyətləri göstərmək;

5. “Məktublar” toplusunun ədəbi-bədii cəhətlərini araşdırmaq;

6. Mütəfəkkirin yaradıcılığını digər orta əsrlər azərbaycanlı şairlərin fikirləri ilə müqayisəli vermək;

7. Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığı ilə Azərbaycan və ərəb ədəbi nümunələri arasında yaxınlıqları müqayisəli göstərmək;

8. Mütəfəkkirin şeirlərini ədəbi-nəzəri cəhətdən araşdırmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu yenilik dissertasiya işinin aşağıdakı məzmun və mündəricəsində özünü göstərir:

- Bu dissertasiya Eynəlqüzat Miyanəcinin ədəbi-bədii yaradıcılığını ayrıca tədqiq edən ilk elmi işdir;

- Mütəfəkkirin fəlsəfi məzmunlu “Həqiqətlərin məğzi” əsərinin bədii təmayülləri ilk dəfə göstərilir;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin “Müqəddimələr” əsəri ilk dəfə Azərbaycanın farsdilli ədəbi nümunəsi kimi araşdırılır və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi müəyyənləşdirilir;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin “Məktublar” toplusu ilk dəfə ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə araşdırılır. Burada rast gəlinən şeirlər tədqiq olunur;

- “İşıq” və “qaranlıq” anlayışlarının dini, fəlsəfi mahiyyəti və Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında onun ifadəsi ilk dəfə müqayisəli şəkildə verilir;

- “Eşq” anlayışının fəlsəfi mahiyyəti Eynəlqüzat Miyanəcinin fikirləri, şeirləri əsasında göstərilir;

- Mütəfəkkirin fəlsəfi poeziyası bədii və fəlsəfi istiqamətdən təhlil olunur;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin poeziyasının forma xüsusiyyətləri araşdırılır;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin müxtəlif məzmunlu şeirləri orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının digər nümunələri ilə müqayisə edilir;

- Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərində əksini tapmış ərəb şairlərinin şeirlərindən nümunələr, həmin beytlərin yazılma məqsədi və mütəfəkkirin yaradıcılığı ilə onların müqayisəsi ilk dəfə aşkarlanaraq təqdim olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Mənbə və tədqiqatlarda Eynəlqüzat Miyanəci müsəlman Şərfinin görkəmli filosofu kimi qeyd olunur. Mütəfəkkirin sufi panteist ideyaları özündə ehtiva edən əsərləri üslubuna, bədii xüsusiyyətlərinə görə hər zaman böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığının bədii cəhətdən ayrıca öyrənilməsi vacibdir.

Eynəlqüzat Miyanəci Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XII əsr mərhələsində fəlsəfi məzmunlu və yüksək bədiiliylə seçilən əsərləri ilə özünəməxsus çıxır açmışdır. Dərin fəlsəfi fikirlərini bədii üslubun köməyiylə oxucuya çatdırması mütəfəkkirin istedadının bariz nümunəsidir. Digər tərəfdən, bu əsərləri araşdırmaqla ərəb və fars dillərində qələmə alınmış söz xəzinəmizi tədqiq edir, dövrün möhtəşəm sənət abidələri sırasında həmin əsərlərin qiymətləndirilməsinə zəmin yaradılır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin fəsilləri ayrı-ayrılıqda şöbənin seminarlarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxstan, Rusiya, Tatarstan, Başqırdıstan kimi ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə (bazalarına) daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə çap edilmiş məqalələrində, elmi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu “Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işi giriş 20053, əsas məzmun 354666 - (I fəsil 84979 -I paraqraf 35288, II paraqraf 27428, III paraqraf 22263); (II fəsil 73416– I paraqraf 29425, II paraqraf 9948, III paraqraf 34043); (III fəsil 58949 – I paraqraf 17082, II paraqraf 28677, III paraqraf 13190); (IV fəsil 77056 – I paraqraf 21882, II paraqraf 21235, III paraqraf 33939); (V fəsil 60266 – I paraqraf 36445, II paraqraf 23821), nəticə 30047 və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 405212 şərti işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Üç paragrafdan ibarət dissertasiyanın I fəslı “Eynəlqüzat Miyanəcinin ideya sələfləri, həyatı və müasirləri” adlanır. “Qədim və orta əsrlər mədəniyyəti Eynəlqüzat Miyanəcinin ideya mənbəyi kimi” adlı birinci paragrafdə Azərbaycanın XII əsrə qədər keçdiyi tarixi, elmi və mədəni yolu haqqında məlumat verilmiş, bu inkişafın mütəfəkkirin yaradıcılığına, dünyagörüşünə təsiri göstərilmişdir.

Dissertasiyada bildirilir ki, XII əsrdə yaşamış Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci (1099-1131) əsasən dövrünün görkəmli filosofu kimi tanınmışdır. Əsərlərindən məlum olur ki, o, qədim dövrlərdən başlayaraq islam aləmində formalaşmış zəngin elmi-fəlsəfi təlimləri, Şərq ədəbiyyatını mükəmməl bilmiş, ondan faydalanmış və ustalıqla istifadə etmişdir. Mütəfəkkir öz yaradıcılığı ilə sələflərinin layiqli davamçısı olmuş və xələflərinə dəyərli miras qoymuşdur. Eynəlqüzat Miyanəci irsini hərtərəfli qiymətləndirmək üçün müsəlman Şərqinin XII əsrə qədərki elm və mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini bilmək vacibdir. Çünki filosofun yaradıcılığında şəxsi mühakimələri, bədii ifadə tərzı ilə yanaşı, qədim dövrlərdən başlayaraq, orta əsrlərdə yaranmış bir sıra elmi təlimlərin və ədəbi nümunələrin, tarixi zərurətdən irəli gələn dil siyasətinin təsiri duyulur. Bu səbəbdən də, Eynəlqüzat Miyanəcinin ərəbdilli və farsdilli yaradıcılığını qiymətləndirmək üçün Azərbaycanın keçdiyi tarixi, mədəni yola qısa nəzər salmaq zəruridir. Müsəlman Şərqi mühitində XII əsrə qədərki mərhələyə diqqət yönəltməklə digər azərbaycanlılarla yanaşı mütəfəkkirin xidmətlərini, mövqeyini göstərmək mümkündür.

Azərbaycan alim və şairləri bir neçə yüzillik ümummüsəlman mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışlar. *“İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar bu dini qəbul etmiş bütün xalqlar kimi ümumi "müsəlman" məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da xüsusilə IX-X əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər. Ərəb şərqinin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və b. şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlı gedirdi... Azərbaycanın özündə isə*

*artıq VII əsrin sonlarında böyük şəhərlərin came məscidlərində məktəb və mədrəsələr açıldı. Bunlarda əhalinin nisbətən varlı hissəsinin uşaqları əvvəllər yalnız ərəb dilində, IX-X əsrlərdə isə həmçinin fars dillərində dərs keçirdilər. Uşaqlara ərəb dilinin qrammatikası, ilahiyyat elmləri və şəriətlə yanaşı tarix, coğrafiya, bələğət və s. öyrədirdilər*⁷.

Bir neçə yüzillik ərzində ərəb idarəçiliyinin hökm sürməsinin ardınca Xilafət daxilindəki qüvvələrin çəkişməsi onu zəiflətdi. X-XI əsrlər müsəlman Şərqiinin siyasi tarixində etirazların gücləndiyi, əzəmətli Xilafətin zəifləyərək bəzi ərazilərinin parçalanıb ayrılması ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dəyişikliyin nəticələrindən biri də, tarixdə səlcuqilərin işğalları ilə yadda qaldı.

Xilafətin hakimiyyəti dövründə Şərqiin bir sıra böyük şəhərlərində məmurların, nüfuzlu insanların hamilik etdiyi elmi və mədəni mərkəzlər yaradılırdı. Bağdad, Dəməşq, Hələb və bu kimi böyük şəhərlərdə mərkəzlərin formalaşması müxtəlif ərazilərdən buraya zehni axın yaradırdı. XI əsrdən səlcuqilərin müəyyən əraziləri ərəb idarəçiliyinin əlindən almalarına baxmayaraq, Şərqi aləmi üçün “mədəni mərkəzlər” anlayışı hələ də qalırdı. Milli kimliyindən asılı olmayaraq, hər kəs ümumi bir məqsəd və tərəqqi uğrunda çalışırdı. Bu gün dünya alimləri tərəfindən araşdırılan həmin xəzinənin yaratıcıları arasında Urməvi, Ərdəbili, Miyanəci, Marağai, Təbrizi, Zəncani, Xuvəyyi, Bərdəi, Bakuvi, Cənzi və digər Azərbaycan nisbəli görkəmli şəxsiyyətlərin adlarına rast gəlinməsi qürurverici haldır.

Tarixdə bəzən böyük imperiyaların dili elmi və ədəbi dil olaraq əsas götürülmüşdür. İlk dövrlərdə ərəb, XI əsrdən etibarən ona paralel farscanın elm və ədəbi dil kimi əsas götürülməsi tarixi bir zərurət idi. Bu siyasi zərurət alim və mütəfəkkirlərin böyük şəhərlərdə mükəmməl təhsil alması, yaratdıqları əsərlərinin təbliği və onun hakim himayəsində qorunması üçün əsas idi. Filologiya elmləri doktoru, professor Qafar Kəndli bu barədə yazmışdır: “*Qətran, Miyanəci, Xaqani türkcə düşünərək farsca və ərəbcə yazmışlar.*

⁷ Bünyadov, Z. Azərbaycan III-XII əsrlərdə. Azərbaycan tarixi / Z.M.Bünyadov, N.M.Vəlixanlı - Bakı: Elm, - 1993, 135 s.

Sanki əsərlərini özləri dəricəyə çevirmişlər. Özlərinin tərcümanı və dilmancı kəsilməmişlər. Həmin “tərcümələr”də saxlanılan milli koloritlə xalqına və mədəniyyətinə yad olan, ancaq əsərlərini ana dilində yazan bir şairin yazılarını tutuşdurduqda məsələ özü-özlüyündə aydınlaşır... Ana dilində yazmaq tarixi şəraitlə bağlı olsa belə, Azərbaycan şəriyyəti və şairliyinin faciəsidir. Nizami, Xaqani, Qətran yaradıcılığının faciəsidir”⁸.

Azərbaycan elmi və ədəbiyyatı XII əsrə qədər uzun, şərəfli yol keçmişdir. Müsəlman Şərfinin ərəbdilli və farsdilli mədəniyyətinin inkişafında rol oynamış azərbaycanlıların əsərləri, xidmətləri müasir dövrümüzdə dünya alimləri tərəfindən öyrənilir.

Birinci fəslin **“XII əsr Azərbaycanın elmi-ədəbi mühiti”** adlanan ikinci paragrafında XII əsrin siyasət səhnəsində ərəb hakimiyyətinin formal xarakter daşması, farsların və türklərin başçılığı ilə yaranmış dövlətlərin bir-birini əvəzləməsi bu mənzərənin dəyişkənliyi haqqında məlumat verilmişdir. Siyasət tarixindəki dəyişkənliklər həmin yüzilliyin mədəni tərəqqisinə heç bir maneə yaratmamışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XII əsr də elmi, ədəbi zənginliyi ilə yüksək mövqelərə sahib idi.

Ədəbiyyat tarixində bu əsr Əbüləla Gəncəvinin (1096-1159), Fələki Şirvaninin (1126-1159/1160), Mücirəddin Beyləqaninin (1130-1194), Məhsəti Gəncəvinin (1098-1188), Xaqani Şirvaninin (1126-1199), Nizami Gəncəvinin (1141-1209) farsdilli yaradıcılığı ilə yüksək zirvəyə ucalmış, Ömər Gəncəvinin (1085-1155) ərəbdilli şeirlərilə poeziyadakı rəngarənglik daha da artmışdır. Əbunnəcib Sührəvərdinin (1097-1168), Eynəlqüzat Miyanəcinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) və Şihabəddin Ömər Sührəvərdinin (1145-1234) elmin və bədiliyin vəhdətilə qələmə aldığı ərəbdilli, farsdilli əsərlərilə zənginləşmişdir.

Çex şərqşünası professor Yan Ribka özünün məşhur “Fars və tacik ədəbiyyatları tarixi” (“История персидской и таджикской литературы”) kitabında XI-XII əsrlər səlcuqilər dövrü ədəbiyyatından bəhs edərkən mühitin şərhilə yanaşı, Azərbaycan

⁸ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti) / Q. Kəndli-Herisçi. - Bakı: Elm, - 1988, 58 s.

şairləri Qətran Təbrizinin, Əbüləla Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Mücirəddin Beyləqaninin, Fələki Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı barədə məlumat vermişdir. Burada o, “Azərbaycan məktəbi” başlıqlı bölümdə şairlərin irsini mövzu baxımından iki qrupa ayırmışdır. Əbüləla Gəncəvini, Xaqani Şirvanini, Mücirəddin Beyləqanini, Fələki Şirvanini mədhiyyə müəllifləri kimi xarakterizə etmiş, Nizami Gəncəvi yaradıcılığını isə ayrıca araşdırmışdır⁹.

Ərəbdilli mənbələrdə XII əsrin görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs edərkən fəqih Əbu Gənaim Gənim ibn Hüseyn Urməvinin (...-1130), fəqih Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Hüseyn ibn Ömər Urməvinin (...-1144), fəqih Əbülfəz Məhəmməd ibn Ömər ibn Yusif Urməvinin (1066-1152), fəqih Əbu Fədail Əbdürrəhim ibn Rüstəm Zəncaninin (...-1168), fəqih Əbu Məkarəm Mənsur ibn Həsən ibn Mənsur Zəncaninin (...-1201), alim Əbu Fədail Əbdürrəhim ibn Rüstəm Zəncani (...-1167), fəqih Əbdürrəhim ibn Əbdülqahir Sührəvərdi (...-1171), Əbdüllətif ibn Əbdülqahir ibn Abdulla Sührəvərdi (1140-1213), İsmayıl ibn Əli ibn İbrahim Gəncəvi (1104-1192) və başqalarının adlarını göstərmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitablarında XII əsrin farsdilli istiqaməti daha çox işıqlandırılır. Lakin bu dövrün ərəbdilli mühiti də zənginliyi və rəngarəngliyi ilə heç də farsdilli nümunələrdən zəif deyildir. Bu mövzudan bəhs edərkən Əbuhəfs Ömər Gəncəvinin, Əbdülqahir Əbunnəcib Sührəvərdinin, Eynəlqüzat Miyanəcinin, Şihabəddin Əbuhəfs Ömər Sührəvərdinin, Şihabəddin Əbülfütuh Yəhya adlarını göstərmək olar.

XII əsr Azərbaycan ərəbdilli və farsdilli elmi, mədəni mühitinin daha geniş, ətraflı təsviri mümkündür. Adı çəkilmiş şəxsiyyətlər, onlar haqqında qısa məlumatlar zənginliyi ilə seçilən bu yüzillikdə digər millətlərlə yanaşı, azərbaycanlı alim və mütəfəkkirlərin böyük xidmətlərindən xəbər verir.

⁹ Рипка, Я. История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. / Я. Рипка. -Москва: Прогресс, - 1970, с. 190, 191, 198-212.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı **“Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı və zəngin irsi”** adlandırılmışdır. Mənbələrdə Azərbaycanın Miyanə şəhərinə mənsub şəxsiyyətlərdən bəhs edərkən Həmədan qazisi Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəci, onun oğlu Əbu Bəkr Məhəmməd Miyanəcinin adları qeyd edilir. Əbülhəsən Əli Miyanəci müsəlman Şərqi panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqüzat Abdulla Miyanəcinin babasıdır. *“Miyanəcilər XI-XII əsrlərdə istedadlı şairlər, görkəmli alimlər yetirmiş böyük nəsilidir. Onlardan Eynəlqüzat Miyanəcinin babası Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəci mükəmməl təhsil görmüş hüquqşünas alim və incə təbli şair kimi tanınmışdır”*¹⁰.

Orta əsr mənbələrindən və bu sahədə aparılmış tədqiqatlardan məlumdur ki, mütəfəkkir əslən Azərbaycan şəhəri Miyanəndir. Lakin *“Həmədanda doğulub yaşadığına görə Həmədani kimi də məşhurdur. O, baş qazi vəzifəsində dərin hörmət qazandığından “Eynəlqüzat” (Ayn əl-qudat – Qazilərin gözü) fəxri adını almışdır. “Əbülməali” ləqəbi isə “Fəzilətlər atası” deməkdir”*¹¹.

Mütəfəkkirin babası Əbülhəsən Əli ibn Həsən Miyanəcinin həyatı və fəaliyyəti barədə geniş məlumat yoxdur. Dövrümüze gəlib çatmış mənbələrdə fikirlər demək olar ki, bir-birini təkrarlayır. Mənbələrdə alim “Bağdadın məşhur fəzilətlilərindən biri” deyilərək təqdim edilir.

Əli Miyanəcinin dövrümüze az sayda beyti gəlib çatmışdır. Onlardan birində o, Mauşanı tərənnüm etmişdir. Digərində isə dövrün dəyişkənliklərindən və zamanın çətinliklərindən bəhs edilir. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri budur ki, məxəzlərdə Mauşan haqqında məlumat verərkən məkanın gözəllikləri Əli Miyanəcinin və onun nəvəsi Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərilə tərənnüm olunur.

¹⁰ Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi / Z.Məmmədov.-Bakı: İrşad,-1994.-123 s.

¹¹ Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi / Z.Məmmədov.-Bakı: İrşad,-1994.-123 s.;

زمانی مهدی. نور سیاه در ادب عرفانی. دو فصلنامه علمی – پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء. ۱۳۹۳، سال پنجم، شماره ۱۰، بهار و تابستان، ص. ۱۹۲

Eynəlqüzat Miyanəcinin atası Əbubəkr Məhəmməd ibn Əli ibn Həsən Miyanəci də adlı-sanlı hüquqşünas alim və Həmədan şəhərinin qazisi olmuşdur. Mənbələrdə o, Həmədanın qazisi, “fəzilətli, zəkali, xoş görünüşlü” kimi xatırlanır.

Panteist filosof Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı haqqında xəbər verən müəlliflər fikirlərini qısa ifadə etmiş, əsasən, eyni faktları bildirmişlər. Onun həyatı barədə əldə geniş məlumat yoxdur. Yazılanlardan bu nəticəyə gəlinir ki, “*Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci 492-ci (1099) ildə Həmədan şəhərində anadan olmuşdur. O, çox kiçik yaşlarında təhsilə başlamış, Ömər Xəyyam, Əhməd Qəzali, Məhəmməd ibn Həmməveyh və başqa alimlərin yanında müxtəlif elmləri öyrənmişdir*”¹².

Qısa ömür sürmüş Eynəlqüzat Miyanəci hələ gənc yaşlarından öz iti mühakiməsi və orijinal fikirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Sufizmə maraq göstərmiş və panteist fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur. Çəkinmədən söylədiyi müddəalar ona qarşı çoxlu sayda əleyhdarlar qazandırmışdır. Bunun nəticəsi olaraq digər azadfikirli filosoflar kimi o da öz ideyalarının qurbanına çevrilmişdir.

Əksər mənbələrdə Eynəlqüzat Miyanəcinin qətlə yetirilməsində günahkar kimi vəzir Əbülqasim Dərgəzininin adı hallanır. “*Eynəlqüzat Miyanəci 28-29 yaşlarında azadfikirlilik üstündə müsəlman qanunçuları – fəqihlər tərəfindən təqiblərə məruz qalır. Ayrı-ayrı yerlərdə fəqihlər onu kafir elan edir, ölümünə fitva verirlər*”¹³.

Vəzir Əbülqasim Dərgəzini qərəzli yanaşaraq mütəfəkkirə qarşı qüvvələr hazırlamış, bəziləri onda eyib axtararaq kəlamlarını başqa yerə yazmış, sənəd hazırlamışlar. Azadfikirli filosof vəzir Əbülqasim Dərgəzininin əmri ilə 1128-ci ildə Bağdad həbsxanasına göndərilir. Bir müddət qürbətdə saxladıqdan sonra onu yenidən Həmədana qaytarır və 1131-ci il may ayının 6-da otuz iki yaşında dərs dediyi mədrəsədə edam edirlər¹⁴.

¹² Məmmədov, Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir / Z.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 1978. - 60 s.

¹³ Yəne orada, 60 s.

¹⁴ Məmmədov, Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir / Z.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 1978. - 60 s.;

Mütəfəkkirin və mənbələrin verdiyi məlumat əsasən, o, on dörd əsərin müəllifidir. Lakin onların əksəriyyətinin ancaq adları məlumdur. “Həqiqətlərin məğzi” (“زبدة الحقائق”), “Müqəddimələr” (“تمهيدات”) traktatları və “Məktublar” (“نامهها”) toplusu tədqiqatçılar tərəfindən əsasən, fəlsəfi istiqamətdən daha çox araşdırılmışdır. Lakin buraya daxil edilmiş bəzi şeirlər onun bədii təmayüllərini artırmışdır.

“Qərbin şikayəti” (“شكوى الغريب”) əsəri məzmunu, mahiyyəti etibarlı ilə müəllifin dövrümüzə gəlib çatmış digər risalələri və məktublarından fərqlənir. Burada adi məişət həyatında rast gəlinən münasibətlərlə, duyulan xoş və bədbin hisslərlə, iztirablarla bərabər yüksək zəkaya sahib filosofun dərin fəlsəfi fikirləri də əksini tapmışdır. Traktatda bədii təmayüllər həddən ziyadə çoxdur. Mütəfəkkirin ədəbi-bədii yaradıcılığının ilk tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru, professor Malik Mahmudov “Qərbin şikayəti” traktatını Azərbaycan ədəbiyyatında ərəbdilli nəsrin ilk nümunəsi saymış və bildirmişdir ki, ““Şəkva əl-ğərib”ə qədər ərəbdilli bədii nəsr belə bir orijinal əsər tanınmırdı”¹⁵.

Eynəlqüzat Miyanəcinin nəsr yaradıcılığına digər yüksək qiymət professor Qafar Kəndli tərəfindən verilmişdir. Alim yazmışdır: “Eynəlqüzat Xaqanidən azı 60-70 il əvvəl öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanda ərəb və farsca yaradılan bədii nəsrin gözəl nümunələrini vermişdir. Elmi-fəlsəfi məsələləri ədəbi-bədii dildə ifadə etməkdə Eynəlqüzat həqiqətən ecəzkar bir məharət göstərmişdir”¹⁶.

Panteist cərəyanının yaranmasını İbn Ərəbinin (1165-1240) adı ilə əlaqələndirənlərin fikirlərinin yanlış olduğunu bildirən AMEA-

ابن عساکر. تاریخ مدينة دمشق : [جلد ۸۰] / ابن عساکر. - بیروت: دار الفکر، - ۷۲ ج. - ۲۰۰۱، ۱۱۴: عقیف عسیران. مقدمة على شكوى الغريب// عين القضاء. شكوى الغريب. - تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۳: ابن العماد الحنبلی. شذرات الذهب : [جلد ۱۰] / ابن العماد الحنبلی. - بیروت: دار ابن الاثیر ، - ۶ ج. - ۱۹۸۹، ۳۹۲: الاسنوی. طبقات الشافعية : [جلد ۲] / الاسنوی. - بیروت- لبنان: دار الکتب العلمية ، - ۲ ج. - ۱۹۸۷، ۱۲۷

¹⁵ Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər) / M.Mahmudov. - Bakı: Elm, - 1983. - 149 s.

¹⁶ Kəndli, Q. Görkəmli Azərbaycan alimi Eynəlqüzat Əbdullah Miyanəci // - Bakı: Azərb. SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası, - 1964. № 4. - 108 s.

nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov həmin mülahizələri təkzib edərək yazmışdır: “Əslində sufizmin panteist fəlsəfəsi İbn Ərəbidən hələ yarım əsrdən çox əvvəl Azərbaycan mütəfəkkiri Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərində dolğun şəkildə öz ifadəsini tapmışdır”¹⁷. Alimin ilk dəfə gəldiyi qənaət Eynəlqüzat Miyanəcinin dünyagörüşünə verilmiş yüksək qiymətdir. Bu azərbaycanlı alim və mütəfəkkirlərin Şərqi zəka xəzinəsinin zənginləşməsində xidmətlərinə, zamanında fikir ümmanına ilk töhfələr verməyə qadir olduqlarına bariz nümunədir.

Eynəlqüzat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, biliyi, bacarığı, istedadı və əzmi ilə sonrakı nəsillərə örnək şəxsiyyətlərdəndir. Onun dünyagörüşü bir sıra elmi cərəyanlardan təsirlənmiş, irəli sürdüyü fikirlərilə öz xələflərinin ideya mənbəyinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın bu fəslə aşağıdakı məqalə, konfrans materiallarında və tezislərində əksini tapmışdır: “XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Eynəlqüzat Miyanəcinin mövqeyi”, “Ərəbdilli ədəbiyyat tarixində azərbaycanlıların mövqeyi”, “X əsrdə ərəbcə yazmış azərbaycanlı şairlər”, “Həmədan qazisi Əli Miyanəci və övladları”, “İsmayıl ibn Yəsarin poetik irsi və etnik mənşəyi”, “XII əsrin iki dahi mütəfəkkiri”, “XII əsrin məşhur gəncəviləri”, “Arap kaynaklarında Azərbaycan asıllı şairlər”, “Xilafətdə qeyri-ərəblərin rolu və ədəbiyyatda üslub məsələləri”, “Orta əsrlər Şərq mədəniyyətində azərbaycanlılar”, “XI-XIII əsrlərin görkəmli sührəvərdiləri”, “Orta əsrlər ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı və dil siyasəti”, “XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi”, “Арабоязычные поэты Азербайджана XII века”, “Azərbaycanın XII əsr ərəbdilli elmi-ədəbi mühiti”, “Ömər Xəyyamın məşhur şagirdi Eynəlqüzat Miyanəci”, “Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı və zəngin irsi”, “Великий мыслитель Востока – Айналкузат Мийанеджи”, “Qoca Şərqi sönməyən zəka ulduzları”.

Dissertasiyanın üç paragrafdan ibarət II fəslə **“Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirləri zahiri və batini xüsusiyyətlərin vəhdətində”**

¹⁷ Məmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir / Z.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 1978. - 154 s.

adlandırılmışdır. **“Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərində həqiqət axtarışı”** adlandırılmış birinci paraqrafda bildirilir ki, mütəfəkkirin şeirləri onun dünyagörüşünü əks etdirir, fikirlər poetik qanunlar çərçivəsində izah olunur və yığcamlılığı ilə fərqlənir. Orta əsrlərdə fikirlərin, nəzəriyyələrin nəzmə çəkilərək qələmə alınmasına, şeirlə oxucuya çatdırılmasına elmin müxtəlif sahələrində rast gəlinir. Sələfləri kimi Eynəlqüzat Miyanəci də məktub və traktatlarında fəlsəfi məzmunlu şeirlərə geniş yer ayırmışdır.

Sufi ədəbiyyatlarında ümumi götürüldükdə problem kimi, əsasən, bir sıra mövzular müzakirə olunur. Onlardan hər zaman diqqət yönələn məsələlərdən biri bəşəri aşiqin həqiqət sevdası ilə axtarışıdır. Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında bəndənin mənən kamilləşərək bəşəri hisslərdən uzaqlaşıb həqiqət axtarışına çıxmasını ifadə edən çoxlu sayda şeirlərinə rast gəlinir.

Filosof-şairin yaradıcılığında elə kəlmələr vardır ki, onları həm real, həm də sufi təbirincə qiymətləndirmək mümkündür. Belə sözlər qismində “rəng”, “atəş”, “zülfi”, “göz”, “xal”, “aləm” və başqalarını göstərmək olar.

Mütəfəkkir şeirlərinin birində yazmışdır:

بستم کمر عشق بنام دل خویش
بردم بر دلبرم پیام دل خویش
حاصل کردم مراد و کام دل خویش
ای من زمیان جان غلام دل خویش¹⁸

Öz ürəyimin adına eşq kəməri bağladım,
Öz ürəyimin xəbərini dilbərimə apardım,
Öz ürəyimin arzu və muradını əldə etdim,
Ey mən, öz ürəyimin qulamının canının arasındayam.

Mütəfəkkir bu şeirində həm gözəl bədi bənzətmələrdən istifadə etmiş, həm də ilahi eşqin insan ruhunu bütünlüklə sarmasını, bağlılığını çatdırmışdır. Ürək onun düşüncəsində sevgi sığınacağı olmaqla yanaşı, öz səsini, çırpıntılarını ifadə edən bir mənəbərdir. Eynəlqüzat Miyanəci ürəyin hisslərini “ürəyə bağlanmış kəmə” kimi

¹⁸ الهمدانی عين القضاة. تمهيدات. با مقدمه و تصحيح و تحشيه و تعليق عفيران. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۱۰۷ ص.

qiymətləndirir. Aşiq duyduqlarını öz məşuquna bildirməkdən çəkinmir. İnsan bütün varlığı ilə qəlbinin səsinə ram olur.

Kəmər qədri və rifailərin bellərinə bağladığı qurşaqdır. Kəmərini eni 8-10 sm olub çuxadan düzəlir. Ön tərəfində parça-parça tikilmiş meşin üzərinə üç sıra halqa taxılır. Kəmərini digər ucuna qarmaq qoyulur və bu qarmaq halqalara ilişdirilir. Kəmər övliya xidmətinə bağlılıq simvoludur. Kəməri sıxmaq canla-başla təsəvvüf yolunda cəhd deməkdir. Mədrəsələrdə tələbələrin xidmətində durmaq üçün seçilmiş xüsusi adama da kəmər deyilirdi. Bu vəzifəni icra edən müəllimlər və tələbələr arasında elçi vəzifəsini icra edərmiş¹⁹. Mütəfəkkir “Öz ürəyimin adına eşq kəməri bağladım” deməklə İlahi sevgisini, tabeliliyini, bu yolda hər cür xidmətə hazır olduğunu bildirmişdir.

Filosof-şairin şeirində ifadə edilmiş duyğuları həm bəşəri, həm də ilahi eşq kimi dəyərləndirmək mümkündür. Lakin sonuncu misra deyilmiş bütün kəlmələrin bəşəri bir sevgi olmadığını göstərmişdir. Burada mütəfəkkir “Ey mən” müraciətində öz sufi ideyalarını, ilahi məhəbbəti cismi və ruhu arasında bağlılığı aradan qaldırmağa can atmasını, aşiqinə qovuşmaq istəyini səsləndirmişdir.

Mütəfəkkir insan ruhunda, xislətində iki hissəni formalaşdırdığını bildirirdi. Onlardan biri əbədilik sevgisi ilə yaşayan, həyata baxışı zahiri gözəlliklərə deyil, batini aləmə can atan ilahi sevdalı aşiqdir. Digəri isə ədalətsizliyə göz yumaraq bəşəri həyatdan zövq alanlardır. Eynəlqüzat Miyanəci müqəddəs Tanrının varlığına şəkk gətirərək cansız əşyalara ibadət edənləri qınayır.

Eynəlqüzat Miyanəci insan xislətini müxtəlifliyi ilə təbiətdən yaranmış digər nemətlərə, yəni bu fərqliliyi görünüşü, rəngi, dadı ilə seçilən meyvələrə bənzədirdi. Alimin fikrincə, ümumi götürdükdə böyüyen, kamilləşən və qüvvətlənən insanın timsalında bu müqayisə qara üzərində ağ ləkələr qədər aydın görünürdü.

Eynəlqüzat Miyanəci bəşəri həyatda insanları küfrə yönəldən çoxlu yolların olduğunu bildirirdi. Küfr və iman bir-birlərinə zidd

¹⁹ Cebecioğlu, E. Tasavvuf Terimləri və Deyimleri Sözlüğü. / E. Cebecioğlu.- İstanbul: Anka Yayınları,-2004. - 153 s.

anlayışlar sayılsa da, onlara hər zaman cəmiyyətdə qarşılaşılacaq məziyyətlərdir

Mütəfəkkir qəlbində bəslədiyi eşqi bu bəşəri duyğudan uca sayırdı. Onun bəhs etdiyi sevginin ünvanı insan deyildir. İnsana, təbiətə, ümumilikdə, mövcud olan hər şeyə can verən Tanrıdır. Tanrının yaratdığı insan nə qədər güclü, iradəli, zəkali sayılmasına baxmayaraq, İlahiyə bəslənilən eşq daha alidir. Adəm və Həvvanın bir-birinə olan bağlılığı bəşəri duyğudur. Mütəfəkkirin fikrincə, hər kəs onun nəzərdə tutduğu ali eşqi anlaya bilməz. Bu aşiq və məşuq münasibəti məqsədli şəkildə söylənilmişdir. Eynəlqüzat Miyanəci onu anlamayanları qınamırdı. Çünki bu məhəbbəti başa düşmək üçün insan həmin eşq işığını görməli, hiss etməlidir.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci paraqrafı **“Mütəfəkkirin yaradıcılığında elm və iman haqqında”** adlandırılmışdır. Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında insanın mahiyyəti, həyata baxışı, amalı, xoşbəxtlik meyarları və buna bənzər mövzular əsas məsələ kimi qarşıya qoyulmuş, şərh edilmişdir. Şair bəzən insan nəfsini sirlərlə dolu aləmə bənzətməmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəci bildirirdi ki, insan qapalı, gizli bir aləmdir. Ona nüfuz etmək və daxilini anlamaq üçün kilidini açmaq lazımdır. Həmin kilid isə onun qəlbindədir. Qəlb insan xislətinin, təbiətinin gizli bir xəzinəsidir. Mütəfəkkirə görə, İlahi sevgidən danışarkən düşüncə unudulur. Çünki insanın uca Tanrıya bəslədiyi sevgisi qəlbə kök salır, məhəbbət zəfər çalaraq ürəkləri fəth edir. Bununla da, İlahi sevginin qələbəsi ilə qəlbə olan kilidlər açılır. Həmin sevdanın əsirinə çevrilmək üçün, onun sirlərinin gözəlliyini görmək istəyən kəs mütləq belə bir vərdişi qazanmalıdır.

Tarix boyu əqidə uğrunda çoxlu sayda savaqlar olmuşdur. Bəşər övladlarının bir-birilərini anlamaması, birinin digərinin etiqadını qəbul etməyərək söylədiklərini küfr, mənasız sayması böyük mübahisələr yaratmışdır. Bu mübahisələr və mübarizələr içərisində həqiqət yolunu tutmaq istəyən, dünya nemətlərinə biganə olan sufi də vardır. İnsanların doğrunu seçərək həqiqət yolunu tutması üçün nəyin düzgün, nəyin yanlışlığının fərqi varılması hər zaman qarşıdurmalara səbəb olmuşdur. Dünya nemətləri kənardan

olduqca cazibəli görünür. Ancaq ilahi eşqə sadıq qalan mömin hər zaman cənnət sevdası ilə yaşayır. Maddi ələmi mənəvi zənginliyi ilə ziynətləndirir. Əbədiliyə qovuşmamışdan öncə hər iki dünyanın mahiyyətini anlayır.

Mütəfəkkirin küfrü lənətləyən şeirlərinin birində yazmışdır:

ای کفر، مغان از تو جمالی دارند
و ز حسن تو بی نشان کمالی دارند
کافر نشوند که کفر راهی دورست
از کفر دریغا که خیالی دارند²⁰

Ey küfr, oda pərəstiş edənlər səndən gözəllik alıblar,
Sənin hüsnündən nişansız kamala sahibdirlər,
Kafir olurlar ki, küfr uzaq yoldur,
Küfrə təəssüf ki, xəyalda sahibdirlər.

Eynəlqüzat Miyanəci Allaha şərik qoşanlara, Onun təkliyinə şəkk gətirən kafirlərə müraciət edir. Mütəfəkkir bəzilərinin oda, atəşə pərəstiş edərək ona inandıqlarını, yanan alovun alışmasında gözəllik axtardıqlarını bildirir. Anlayış kimi iki cür gözəllik vardır. Biri hər kəsin bildiyi real görünüşlü, digəri isə həqiqi gözəllikdir²¹. Həqiqətin nə olduğunu anlamadan bu meyli arzularına çatmaq kimi qiymətləndirirlər. Hüsn ərəbcə gözəllik deməkdir. O, Zatdakı kamaldır ki, sadəcə Haqqda olur. Aləmdəki bütün gözəlliklər Onun gözəlliyindəndir. Hüsn ilahi gözəllikdir, kamal isə Haqqa çatmaq üçün işlənən bir təbir olub bir şeyin bütün hissələrinin yerli-yerində tam olması mənasındadır. Allahın kamalı mahiyyətində ibarətdir. Onun mahiyyəti dərk edilməzdir, sonsuzdur, yaratdıqlarına bənzəmir²². Bu yolu sərbəst, maneəsiz, məhrumiyyətsiz hesab edirlər. Lakin filosof-şair onların seçiminə təəssüflənir. Əsil həqiqətin yolunun bu olmadığını, onların xəm xəyalla yaşadıklarını bildirir. Xəyal əsl olmayan görüntüdür. Vəhdəti-vücut fəlsəfəsində xəyal vücadun əslidir. Xəyal səbəbilə olmadıqda Haqqın adı və sifəti

²⁰ المهدانی عين القضاة. تمهيدات. با مقدمه و تصحيح و تحشيه و تعليق عفيف عصيران. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۲۲۰ ص

²¹ Cebecioğlu E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. / E. Cebecioğlu. - İstanbul: Anka Yayınları, - 2004. - 46 s.

²² Yenə orada. 126, 153 s.

olmaz. Aləmlərin asılı həyat olduğu üçün bütün ümmətlər olduqları aləmdə xəyal içindədirlər. Dünya əhli dünya və axirət xəyalındadır. Allahla bərabər olduğuna inanan adam ayıqdır. Adamların oyanıqlığı Allahla bərabər olma inamı ilə təyin olunur. İnam artdıqca oyanıqlıq artır, inamını itirdikcə yuxusu dərinləşir. Bütün aləmlərin bu cür üzərində yuxu olması hökm edilir²³.

Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirləri fəlsəfi məzmun daşısa da, bədiiliyi, söz seçimi, zahiri və batini mənaların vəhdəti ilə oxucuda maraq doğurur. Mütəfəkkirin elm, küfr və iman haqqında yazdığı elmi təhlillər, eyni zamanda fikirlərinin poetik ifadəsi onun şairlik keyfiyyətini üzə çıxaran vasitələrdəndir.

Dissertasiyanın II fəslinin III paragrafı **“Eynəlqüzat Miyanəci şeirlərində bədii bənzətmələr”** adlandırılmışdır. Dilin səlistliyi, axıcılığı, söz zənginliyi və kəlmələrdən ustalıqla istifadəsinə bədii nitqdə hər zaman xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əsasən də, şeiriyyatda bu keyfiyyətlər filoloqlar, ədəbi tənqidçilər üçün müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında rast gəlinən poetik bənzətmələrə dair orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında çoxlu sayda nümunələr vardır və onların hər biri özünəməxsusluğu ilə digərlərindən seçilir. Bu bənzətmələrə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında da tez-tez müraciət olunmuşdur.

İnsan surətinin tərənnümü, üz cizgilərinin gözəlliklərini ayrı-ayrılıqda müxtəlif bənzətmələrlə ifadə edilməsi ədəbiyyatda çox rast gəlinir. Bu bənzətmələrin bəzisi real insan gözəlliyinin tərənnünü kimi qiymətləndirilsə də, həmin yanaşma bəzən də fəlsəfi mənə daşmışdır.

Eynəlqüzat Miyanəci şeirində sanki insan simasının təsvirini yaratmışdır. O, “yar” deyərkən məşuquna işarə etmişdir. Mütəfəkkir incə dodaqların və onun cazibəsini artıran üzərindəki qara xalın vəsfini verərkən öz lirik qəhrəmanının gözəlliyini oxucusuna təsvir etmişdir. Şair bu mənərəni “şəkər üzərində müşkdən olan möhür” adlandırmışdır. Bədii ədəbiyyatlarda “dodaq” kəlməsinin “şəkər”ə

²³ Cebecioğlu E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. / E. Cebecioğlu. - İstanbul: Anka Yayınları, - 2004. - 108 s.

bənzədilməsi məşhur bir epitetdir. Məlumdur ki, müşk gözəl qoxuya deyilir. Şərq ədəbiyyatında “müşk qoxulu” bənzətməsi geniş yayılmış təşbihlərdəndir. İlahi bu gözəli yaradarkən onun dodaqlarının üzərində qara bir xal da çəkmişdir. Bu xal sanki dodaqları möhürləyərək lazım olmadığı halda xoş sözlərin dağılmasına əngəl olur. Aşiq sonda hər şeydən yorulur, çoxlarının anlamaqda aciz qaldığı düşündüyü kəlmələri dilə gətirir. Sanki şəkər yığılmış qabın üzərindən möhrü qoparılır, şirin, ətirli nemət hər kəsə aşkarlanır. Aşiq də danışdıqca, şairin dediyi kimi həmin möhrü qopartdıqda dilindəki o kəlmələr yayılacaqdır.

Bəşəriyyət yaranmasından etibarən həyatın mahiyyəti, canlı varlıqların bir-birindən fərqi, maddi dünyadan kənarında mənəvi həyatın varlığı və bu kimi mövzular hər zaman insanları düşündürmüşdür. Həmin suallara cavab axtarmaq isə təkcə fəlsəfi kitabların deyil, ədəbiyyatın da aktual mövzularından sayılmışdır.

Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında çox istifadə olunmuş bəzi poetik bənzətmələrə rast gəlinir.

İnsanın müəyyən bir ömür yaşamasından sonra ölümü həyatın qanunauyğunluğu kimi qəbul edilir. Yaranmış varlığın bir gün yox olması qaçılmaz reallıq sayılır. Bəs bəşər övladı maddi aləmdə mövcudluğunu itirdikdən sonra o, nə ilə qarşılaşır? Təbii ki, fəlsəfi əsərlərdə insanın cismi və ruhu ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Lakin ədəbiyyatda ruhun cismi tərk etməsi və əbədi həyata qovuşması özünəməxsus təşbihlərlə ifadəsini tapmışdır. Belə təşbihlərə Şərq ədəbiyyatının bütün dövrlərində rast gəlinir. Eyni zamanda həmin elmi-ədəbi mühitə töhfələrini vermiş Azərbaycan ədəbiyyatında da ruh və cisimlə bağlı maraqlı bənzətmələr vardır. Bunlardan biri insan ruhunun “quş”a, cisminin isə “qəfəs”ə bənzədilməsi, digər təşbihdə isə cismin “libas” adlandırılmasıdır.

Təbii ki, şeirdə cismin maddi aləmdə bağlılıq yaradan “libas” adlandırılması Eynəlqüzat Miyanəci təxəyyülünün gözəl bənzətmələrindən biridir. Dissertasiyada cismi maddi aləmə bağlayan “paltar, libas” adlandırılması ilə bağlı mütəfəkkirin fikirləri Nizami

Gəncəvinin və Əvhədi Marağalının yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Şərq ədəbiyyatında və Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında rast gəlinən insan ruhunun “quş”a, cisminin isə “qəfəs”ə bənzədilməsi fikri Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin, Qivami Mütərrizinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, İmadəddin Nəsiminin, Əvhədi Marağalının yaradıcılığı ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış mövzulardan biri də şərabin, əyləncə məclislərinin tərənnümüdür. Qədim dövr və orta əsrlər ədəbiyyatında bu səpkidə çoxlu sayda şeirlər söylənilmişdir. Həmin şeirlərin əksəriyyətində şərab əsasən bəşəri bir içki kimi verilmişdir. Onun təsvirində həyatın faniliyini qəbul edərək maddi nemətlərdən zövq alan şəxsin obrazı canlandırılmışdır.

Bu anlayışın mahiyyəti dini və fəlsəfi ədəbiyyatlarda bir-birinə yaxındır. Dində insanlara cənnətdə vəd edilən nemətlər içərisində şərabin təsvirinə tez-tez rast gəlinir. Təfsirçilər tərəfindən həmin şərab “ruhi şərab” kimi başa düşülür. Çünki axirət aləmində hər hansı bir şey maddilikdən qat-qat uzaqdır.

Ədəbiyyatlarda şərab mövzusunda əsasən iki istiqamətdə bəhs edilir. Biri əyləncə məclislərinin neməti sayılan dünyəvi, digəri isə fəlsəfi mahiyyət daşıyan eşq şərabıdır.

Şərabin fəlsəfi mahiyyəti ilə əlaqəli Eynəlqüzat Miyanəcinin söylədiyi fikirlər Azərbaycan ədəbiyyatında Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, İmadəddin Nəsiminin, Əvhədi Marağalının yaradıcılığı ilə müqayisə edilmişdir.

Xələfləri üçün misilsiz ideya mənbəyi sayılan Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərləri çoxşaxəliliyinə əsasən qiymətlidir. Onun əvəzsiz irsi bədii obrazlı ifadələri, bənzətmələri ilə də Şərq ədəbiyyatının əvəzsiz sərvəti hesab edilir.

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı məqalələrdə dərc edilmişdir: “Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin fəlsəfi şeirləri”, “Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında təşbəhlərin bədii-fəlsəfi məzmunu”, “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ruh və cisim”, “Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərinin fəlsəfi-bədii əhəmiyyəti”.

Dissertasiyanın III fəslı “Eynəlqüzat Miyanəcinin əsərlərində vətən, təbiət və insan xisləti” adlandırılmışdır. Bu fəslin birinci paraqrafı “Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərində həbsinin səbəbləri haqqında” adlanır. Görkəmli mütəfəkkir Eynəlqüzat Miyanəci haqsız hücumlara məruz qalan, əqidəsi uğrunda qurban gedən dahi şəxsiyyətlər sırasındadır.

Mütəfəkkir Bağdad həbsxanasında olarkən “Qəribin şikayəti” əsərini qələmə almışdır. Bu traktatın digərlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri onun ittiham olunduğu elmi məsələlərin bir daha təhlilidir. Burada oxucu Eynəlqüzat Miyanəcinin ittiham edildiyi üç məsələni görməklə yanaşı, müəllifin onlara cavabı ilə də tanış olur. Bunlar peyğəmbərlik məsələsi, şeyx və mürid məsələsi, xalığın məxluqla əlaqəsidir. Müəllif həmin mövzuları “Qəribin şikayəti” əsərində yenidən qısa şəkildə izah etmiş, fikirlərinin təhrif olunduğunu bildirmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ittiham səbəbi bu üç məsələ sayılsa da, əslində məsələnin kökündə başqa motivlər dayanırdı. AMEA-nın mübir üzvü Zakir Məmmədov mütəfəkkirin həbsinin və qətlinin səbəbini dünyagörüşü ilə əlaqləndirmirdi. Alim qeyd edir ki, çox görkəmli fəqihlər, o cümlədən Əbu Hamid Qəzali, Əhməd Qəzali, Əbunnəcib Sührəvərdi, Əbuhəfs Sührəvərdi eyni zamanda sufi olmuşlar. Bununla belə, onlar narazılıq doğurmamış, ittiham edilməmişlər²⁴.

Panteist filosof burada “Qəribin şikayəti” risaləsini qələmə almasının səbəbini izah edir. O, bildirirdi ki, bütün bunları yazmaqda niyyəti öləndən sonra həmin fikirləri oxuyan kəslərin doğrunu anlaması, əleyhidarların irəli sürdükləri haqsız ittihamları onların görməsinə kömək məqsədidir.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ittiham olunduğu məsələlərin geniş şərhinə onun digər əsərlərində rast gəlinir. Lakin “Qəribin şikayəti” risaləsində yığcam şəkildə alimin varlıq və idrakla bağlı düşüncələri ilə tanış olmaq mümkündür.

²⁴ Məmmədov Z. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir / Z.Məmmədov. - Bakı: Elm, - 1978. - 61 s.

Dissertasiyanın III fəslinin II paragrafı **“Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərində dostluq və həsədlə bağlı fikirlər”** adlandırılmışdır. Mütəfəkkir “Qəribin şikayəti” əsərində ittiham olduğu məsələnin kökündə başqa səbəblərin dayandığını göstərmişdir. Alim yazdığı fikirlərə yaxın olan müddəaların ondan əvvəl neçə-neçə sufilər tərəfindən söyləndiyini, deyilənlərin cəmiyyətdə heç də məhvedici fəsadlarla nəticələnmədiyini bildirmişdir. Bu münasibətlə də “ey Allahın bəndələri, həqiqətən, mənim heç nəyim yoxdur, yalnız rəqibim vardır” deyərək ona qarşı yönəlmiş hücumları ətrafdakıların fəziləti qarşısında cəhaləti ilə əlaqələndirmişdir.

Mütəfəkkirin əsərində maraq doğuran mövzulardan biri onun dostluqla bağlı fikirləridir. Burada müəllif ilk əvvəl günahsızlığını anlatmaq üçün ətrafda özünə həmfikir, əqidə dostları, düçar olduğu müsibətin ağrılarını, acılarını bölüşməyə həmdəm axtarır. “Dostların içərisində özünün bəzi münasibətlərini bildirəcəyi, onu öz dərdinə şərik etməklə təskinlik tapacağı bir həmdəm, dövrün dönüklüklərindən şikayətini söyləyəcək, ağır işdə ona əlac etmək üçün kömək diləyəcəyi bir qardaş yoxdur. O, uzun gecəni oyaq qalır, gündüzü isə belə deyildi ki kimi keçirir”²⁵. Münsif bir şəxsin sənin yanında olmasını xoşbəxtlik kimi başa düşən Eynəlqüzat Miyanəci dostun insana yüngüllük, təskinlik gətirəcəyini düşünür.

Səmimiliyi, sədaqəti ifadə edən “dostluq” anlayışı Şərq, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında tez-tez rastlanan mövzularındandır. Dissertasiyada bu mövzudan bəhs edərkən Eynəlqüzat Miyanəcinin fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, Əvhədi Marağalının fikirləri ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Bəzən də əsərdə Eynəlqüzat Miyanəci oxucuların qarşısında tam fərqli bir şəkildə canlanır. Mütəfəkkir həbsinin səbəbi kimi cahil insanların fəzilətlilər qarşısında acizliyini ön planda göstərir.

²⁵ الميانجي عين القضاة. شكوى العريب / الميانجي عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۱ ص.

Tarix boyu hər zaman cəmiyyətdə xeyirlə şərin, güclü ilə zəifin, fəzilətli ilə cahilin mübarizəsi olmuşdur. İnsan xislətinin inkar olunmaz keyfiyyətlərindən sayılan bu xüsusiyyət həyatın mənfəi tərəfləri kimi bütün dövrlərdə özünü göstərmişdir. Müsbət və mənfəi qütblərin qarşılıqlı olması, mübarizəsi cəmiyyətin bəlası sayılmış, eyni zamanda ədəbiyyatın aparıcı mövzularından olmuşdur.

Müxtəlif dövrlərdə bədii əsərlərdə fəzilətlə cəhalətin mübarizəsi əksini tapmışdır. Həmin mövzu ilə bağlı çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Dissertasiyada Eynəlqüzat Miyanəcinin həsədlə bağlı fikirləri Xətib Təbrizinin, Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin, Şihabəddin Sührəvərdinin və Nizami Gəncəvinin mülahizələri ilə müqayisəli şəkildə göstərilmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəci ilk əvvəl öz yüksək məziyyətlərini ətrafdakı insanların cəhaləti ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu məqamda o, özünü ovundurmaq cəhdi hiss edilir:

وانزلنى طول النوى دار غربية
احامقه حتى يقال سجية
اذا شئت لاقيت امراء لا اشاكله
ولو كان ذا عقل لكنت اعاقله²⁶

Niyyətin qüdrəti məni qürbət evinə endirdi

Əgər istəsəydim, qovğa düzəltmədiyim

bir işdən yapışardım.

Axmaqlığı üzrə ona kömək göstərərdim,

buna hətta fitri

keyfiyyət deyilərdi

Əgər ağıl olsaydı, onu ağılda məğlub etməyə çalışıb

qələbə qazanardım.

Alim ona ittiham oxuyanların söylədiyi dərin fəlsəfi fikirlərin dərkində acizliyini aydın görürdü. Onu başa düşəcək insanların həddən artıq azlığına təəssüflənirdi. Eynəlqüzat Miyanəci zindana salınmasının, qürbət elə aparılmasının, ümumiyyətlə, bütün əzablarının səbəbi kimi məhz cahil insanların gözlərini kor edən həsəd hissini göstərirdi. Mütəfəkkir seçim üçün başqa mövqenin, mühitin mövcudluğunu da görürdü. Həmin yol daha asan, hücumlarsız, mübarizəsiz olardı. Onun atdığı hər addım müsbət

²⁶ الميانجى عين القضاة. شكوى العريب / الميانجى عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۲ ص.

qarşılanardı. Çoxları alimin fikirlərinə şərik çıxardı. Hətta hərəkətləri qeyri-adiliyi, yüksək məziyyətinə görə dillər əzbəri olardı. Lakin o, bütün bunları bilə-bilə mövqeyindən çəkinmir.

Bəzən mütəfəkkir öz halını qədim dini rəvayətlərdən nümunə verməklə təsvir edir. Burada o, Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusiflə bağlı hekayəti xatırladır. Eynəlqüzat Miyanəci ona qarşı haqsız hökmləri, ittihamları, söylədiyi fikirlərin məqsədli şəkildə səhv yozumu, həbsini və həyatının məchul sonunu günahsız Yusifin məkirlə quyuya atılması, başına müsibətlərin gəlməsilə müqayisə edir. Bu müqayisəsi isə onun əsərinə fərqli bədii rəng qatmışdır.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında dini rəvayətlərə müraciətə tez-tez rast gəlinir. Burada haqqında danışılan tarixi, əfsanəvi sayılan şəxsiyyətlərin əksəriyyətinin həyat yolu, nümunəviliyi, düzgün mövqeyinə görə təqiblərə məruz qalaraq çəkdiyi əzablar və bu kimi rəvayətlərdə baş verən hadisələr şairlərin, ədiblərin verə biləcəkləri ən gözəl bənzətmələr sayılmışdır.

Görkəmli filosof bəzilərinin qərəzli münasibətilə taleyində baş vermiş zərbələrdən gileylənir. Alim onları insafli davranmağa, yanlış addım atmamağa çağırır. “Bəzilərinin sayəsində taleyin əlləri mənə qarşı cinayət işlətdi. Əsrin alimlərindən bir qrup məni məzəmmət etdi. Allah onları razılığa gətirsin, hər iki dünyanın xeyrinə yollarını düzləndirsin, ürəklərindən nifrəti uzaqlaşdırsın, öz işlərində onlara ağıl-kamal bəxş etsin”²⁷.

Eynəlqüzat Miyanəci əsərində cəmiyyətdə alimə münasibətdən bəhs edərkən onun söylədiyi fikirlərinin düzgün qiymətləndirilməməsini dövrün bəlası saymışdır. “Gənclik halında yazdığım risaləni düşmənlərim olan həsəd aparana bəhanə etmişlər, onunla üstümə düşmüşlər”²⁸.

Mütəfəkkirə şöhrət gətirən də, məhvinə səbəb də onun yüksək əsərləri idi. O, özü bunu anlayaraq ona həsəd aparılmasına təəccüblənmirdi. “Mənə həsəd aparılması təəccüblü deyildir. Mən

27 الميانجي عين القضاة. شكوى العريب / الميانجي عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، 1341. - ص. 8.

28 الميانجي عين القضاة. شكوى العريب / الميانجي عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، 1341. - ص. 26.

kitablar yazmışam. Əlli-altmış yaşlılar nəinki onları yazmaqda, tərtib etməkdə, hətta başa düşməkdə acizdirlər”²⁹. Lakin həyat hazırkı məqamda fərqli bir ahəngdə sürürdü. Ariflərin az, cahillərin çoxluq təşkil etdiyi dövrdə elmi müddəaların sübutlarla izahını hər kəsə anlatmaq imkansızdır. O, yaşının, həyat təcrübəsinin azlığına baxmayaraq, yazdığı əsərlərin, söylədiyi bütün fikirlərin əhəmiyyətini başa düşürdü. Məhz bu səbəbdən də, ona qarşı həm cahillikdən doğaraq anlamayanların, həm də buna bənzərini yaratmaqda aciz qalan paxılların kəskin hücumları başladı. Gənc yaşında bu qədər fəzilətlərə sahib olması çoxlarını qıcıqlandırır.

Eynəlqüzat Miyanəcinin həsədlə bağlı fikirləri hər bir dövrdə aktual sayılan, sahəsindən asılı olmadan hər bir yerdə qarşılanan problemdir. Fəsadları nə qədər acınacaqlı olsa da, onun qarşısını almaq, insan qəlbində belə bir duyğunun silinməsi imkansızdır. Mütəfəkkirin söylədiyi kimi fəzilət olan yerdə həsədin də varlığı qaçılmazdır.

Dissertasiyanın III fəslinin III paragrafı **“Mütəfəkkirin yaradıcılığında vətən və təbiət mövzusu”** adlandırılmışdır. Vətən və təbiət mövzusu dünya ədəbiyyatında hər zaman aktual məsələlərdəndir. Ədəbiyyatda digər mövzulardan fərqli olaraq vətən, təbiət haqqında söylənilən fikirlər yazı üslubu ilə yanaşı, gözəl bənzətmələrinə, müqayisələrinə, məsələyə fərdi həssas yanaşılmasına görə hər zaman oxucunun ruhunu oxşamışdır.

Əsərləri fəlsəfi məzmunu ilə daha çox diqqəti cəlb edən Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında bədii təmayüllərdən biri də onun vətən və təbiətin vəsfi ilə bağlı təsvirləridir. O, hisslərini nəzmin və nəsrin köməyi ilə qarşılıqlı şəkildə vermişdir.

Gənc yaşında haqsızlıqla üzləşən, həbs edilərək Bağdada aparılaraq zindana salınan mütəfəkkir ona qarşı qərəzli ittihamlarla yanaşı, vətən həsrətilə də əzab çəkir. Doğmalardan, dostlardan ayrı keçirdiyi zaman bitmək bilmir. Bu münasibətlə də o, yanıqlı-yanıqlı gileylənərək yazmışdır:

²⁹ الميانجي عين القضاة. شكوى العريب / الميانجي عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۳۹ ص.

Məhbəsmi, qandalmı, iştiaqmı, qürbətmi
Dost ayrılığımı? Həqiqətən, bu,
əzəmətli kəs üçündür.

O, əzablar içində çətinliyə düçar olmuş günahsız bir qərirdir. Salındığı soyuq məhbəs, onu bağlayan qandallar, qəlb acısı, vətən həsrəti, dost ayrılığı bütün bunlar onun yaşamalması olduğu çətinliyin ətrafdan görünən tərəfidir.

Dissertasiyada Eynəlqüzat Miyanəcinin bu mövzuda fikirləri həbs həyatı yaşamış Xaqani Şirvani yaradıcılığı ilə müqayisə edilmişdir. Şairin şeirləri arasında məhbusluğun acısını kədərlə dilə gətirmiş beytlərə rast gəlinir. Eynəlqüzat Miyanəci və Xaqani Şirvani yaşadıkları məhbəs həyatını müxtəlif ifadələrlə, təsvirlərlə əsərlərində əks etdirmişlər. Lakin hər iki müəllifin fikirlərində qəlbə incidən ağır bir yük, kədər hiss olunur. Əgər Eynəlqüzat Miyanəci və Xaqani Şirvani şeirlərində vətən həsrətilə bağlı fikirlər məhbəsdə yaşamış acılardan yaranmışsa, Əvhədi Marağalının şeirlərində isə bu kədər yalnız ayrılığa köklənmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəci Həmədədə doğulub böyüdüüyü üçün onun vətənlə bağlı həsrət dolu kəlmələri oraya ünvanlanırdı. Lakin mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, insanın gözünü açdığı, daim yaşadığı məkan da onun vətənidir. Nə zaman yaşadığı məkandan uzaq düşərsə, həmin yerlər üçün darıxar. Mütəfəkkirin hissləri də bu qəbildən idi. Şair əsərində Ərvənd dağının çiçəklərini, Həmədəni yada salır.

Mütəfəkkir xəyala dalararaq həmin yerləri bir anlıq da olsa göz önünə gətirir. O, ümitsizlik içində vətən həsrətilə alışıb-yanır. Böyüyüb boya-başa çatdığı doğma yerlərin hər qarışını yenidən görmək onun ən böyük arzusudur. Özünü səfərə çıxdığını xəyal edərək yaşadığı yerin hazırkı vəziyyətini göz önünə gətirir. Təbiətdə baş vermiş dəyişiklikləri ən kiçik təfərrüatlarına qədər təsvir etməyə çalışır. “Sanki mən Həmədədə çatan və Mauşan döngələrinə gəlib çıxan İraqdan yola düşmüş karvandayam; oralarda tərəpələr və dərələr

³⁰ الميانجى عين القضاة. شكوى العريب / الميانجى عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۱ ص.

artıq yaşıllaşmışdır, bahar ona ölkələrin həsəd aparacağı bir hibrə (rəngli paltar) geyindirmişdir. Onun çiçəkləri müşk kimi ətir saçır, mənbəyi bulaqlardan çaylar axır. Onlar heyrətdoğuran bağlarda (karvandan) endilər, yarpaqlarla örtülmüş ağacların kölgələrində oldular”³¹.

Mütəfəkkir xəyalında canlandırıdığı təsvirini davam etdirir. “Onlar göyərçinlərin səslənməsi və bülbüllərin ötməsi ilə ləngərlənərək bu beyti təkrar-təkrar oxuyurdular:

حياء يا همدان الغيث من بلد سقاك يا ماوشان القطر من واد³²

Ey Həmədan, bir ölkədən olan yağış səni salamladı

Ey Mauşan, bir vadidən olan qətrələr səni suvardı.

Mütəfəkkir bu beytində doğma elinə müraciət etmiş, onu salamlamışdır. Bir an belə unuda bilmədiyi həmin diyar hər zaman dilindən süzülən ən xoş kəlmələr olmuşdur. Buradakı insanların səmimiyyətini, yaxınlığını dilə gətirən müəllif, onlarla ünsiyyətdən zövq alır.

Eynəlqüzat Miyanəci duyğularına cavabı ətrafdakılardan soruşur. “Dostlarımı necə unudum, vətən həsrətini çəkməyim?”. “Vətən sevgisi imandandır”, “gizli deyildir ki, vətən sevgisi insan fitrətinin xəmrəsidir” fikirlərini xatırlatmaqla özünün haqlı olduğunu göstərir. Dostlar, doğmalar nə qədər əzizdirsə, vətən sevgisi ondan da alidir.

Mütəfəkkir qəlb acısını bənzətmələrlə dilə gətirir:

فلو انى وقلبي من حديد لذاب على صلابته الحديد
ولو ان الغراب اهتم همى وفكر فكرتى شاب الغراب³³

Əgər mənim qəlbim dəmirdən olsaydı,

Dəmir öz möhkəmliyinə baxmayaraq əriyərdi.

Əgər mənim qayğımla

qara qarğa maraqlansaydı,

Fikirləşdiyimi fikirləşsəydi tükü ağarardı.

³¹ الميانجى عين القضاة. شكوى العريب / الميانجى عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۴ ص.

³² Yenə orada, 4.

³³ الميانجى عين القضاة. شكوى العريب / الميانجى عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - ۱۳۴۱. - ۶ ص.

Kədərini anladaraq öz dözümlünü, iradəsini dilə gətirir. O, dərдинin çoxluğundan şikayətlənir. İnsan cisminin bu cür acılara dözməsinin imkansızlığını söyləyir. Hətta həmin kədər in acısı qarşısında dəmirin də tab gətirə bilmədiyini göstərir. Möhkəm metalı belə, əritməyə qadir olan dər də onun ürəyinin necə dözməsinə özü də təəccüblənir. Başqa müqayisə kimi dər dən uzun illər yaşayan, tükləri tünd qara qarğaya danışır. Hətta qara qarğa bu acıların kədərindən, onun qüssəsindən dər in fikir girdabındadır. Bu fikirlər qarğanı da qayğılar dumanına salaraq tüklərini tamamilə ağardadı. Əgər tək cə fikirləşməklə tükləri ağarırsa, gör onun özü bu kədər in əzabından nələr çəkir.

Şeir in ardınca o, düşüdüklərini adi danışığıla ifadə edir. “Üzər imdə qayğılar artmışdır və boyunlar mənə çevrilmişdir. Daxilim onlar üçün istirahət yeri olmuşdur. Təskinlik onlara yol tapmaz. Mən düşməni görürəm, sanki onun dostuyam. Belə ki, öhdəsindən gələ bilmədiyim zəmanə müsibətləri mənə üz vermişdir. Əgər bu, dağlarda olsaydı uçub tökülərdi, möhkəm yerdə olsaydı, deməli, dağılardı”³⁴.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ədəbi-bədii irsində diqqəti cəlb edən mövzulardan biri də vətən və təbiət təsviridir. Onun bu istiqamətdə yazdıqları, məsələyə yanaşma tərz i digər Şərq ədəbi nümunələrindən bir qədər fərqli şəkildə ifadə olunmuşdur. Təbiət təsvirlərini verərkən müəllif cismi yad məkanda olsa da, ruhu qanadlanıb doğma yerlərinə səfər edir, fəsillərin dəyişikliyini hiss edir. Doğma yerlərə və onun insanlarına qarşı qəlbindəki qubar vətən sevgisinin böyüklüyünü göstərir. Mütəfəkkirin məharəti ondan ibarətdir ki, o, bu mövzuları həm nəsr, həm də nəzm üslubu ilə ifadə etmişdir.

Araştırmanın bu fəslinin nəticəsi müxtəlif jurnal və konfrans materiallarında əksini tapmışdır: “Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərində vətən həsrəti”, “Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərinin bədii xüsusiyyətləri”, “XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi ənənələr”, “XII əsr in böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Eynəlqüzat Miyanəcinin bədii nəsr i”,

³⁴ الميانجي عين القضاة. شكوى العريب / الميانجي عين القضاة. - طهران: مطبعة جامعة طهران، - 1341. - 6 ص.

““Qəribin şikayəti” əsərinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyi”, “Великий мыслитель Востока – Айналкузат Мийанеджи”, “XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında qissə motivləri”, “Üç azerbaycanlı düşünürün yaradıcılığında dini hikayeler”.

Dissertasiyanın IV fəslı **“Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığı Şərq kontekstində”** adlandırılmışdır. **“Şərq ədəbiyyatında və Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında işıq anlayışı”** adlandırılmış birinci paraqrafda elmi və dini ədəbiyyatlarda işıq və qaranlıq anlayışlarının mahiyyətindən bəhs edilmişdir. Bütün mistik kitablarda işıqın və qaranlıqın mahiyyətini anlayan fikirlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, “ışıq” və “qaranlıq” Şərq dini-fəlsəfi ədəbiyyatlarında geniş əksini tapmışdır. Xeyir və şər timsalında qarşı-qarşıya qoyulan iki əks tərəf, onların mübarizəsi həmin ədəbiyyatların əsas mövzularındandır.

İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdə “ışıq” iman, itaət, yüksək etiqadın göstəricisi sayılır. Ümumiyyətlə, Qurani-Kərimdə rast gəlinən “ışıq” sözü hər zaman saflığı, imanı, möminlərin qəlbini və onların İlahiyə olan sevgisinin əlaməti kimi göstərilmişdir. Daim Tanrıya itaət edən, Onun hökmlərinə və əmrlərinə sadıq qalan insan bu nuru, işığı öz köksündə daşıyır. Qurani-Kərimdə nazil edilmiş müqəddəs Kitablardan insanlara doğru yol göstərən, onları qaranlıqdan işığa çıxardığını ifadə edən bir sıra ayələr vardır.

İşığa əks isə “qaranlıq” anlayışıdır. Qaranlıq isə küfrün əlaməti sayılmışdır. Dissertasiyada bu anlayışların işləndiyi Quran ayələrindən nümunələr verilmişdir. Eyni zamanda təfsirçilərin və dilçi alimlərin bu anlayışların mahiyyəti haqqında fikirləri qeyd edilmişdir.

Qurani-Kərimin nazil olmasından sonra islam ələmində çoxlu sayda dini və elmi fəlsəfi cərəyanlar meydana gəlmişdir. Qürurverici haldır ki, həmin tərəfdarlar arasında dövrünün məşhur alimlərdən sayılan onlarla azərbaycanlının adlarına da rast gəlinir. Onlardan Eynəlqüzat Miyanəci paneizmin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi

işraqiliyin əsasını qoymuş, nüfuzlu alimlərdən ibarət davamçıları olmuşdur.

Şərq fəlsəfi fikir tarixində işıq və onun mahiyyətini sistemli şəkildə şərh edən işraqilik cərəyanının banisi XII əsrdə yaşamış əslən azərbaycanlı mütəfəkkir Şihabəddin Yəhya Sührəvərdidir. Filosof öz təlimində “varlıq” və “yoxluq” anlayışlarını “ışıq” və “qaranlıq” anlayışı kimi götürmüşdür.

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi tərəfindən müsəlman Şərqində yaranmış işraqilik təlimində əksini tapmış işıq və qaranlıq anlayışlarına Zərqüştilikdən fərqli şəkildə yanaşılmışdır. “Burada nur və zülmət qədim Şərq dini-fəlsəfi fikrinə rəğmən, mübarizə edən iki başlanğıc deyildir, zülmət-nurun yoxluğudur”³⁵.

XII-XIII əsrlərdə yaşamış digər görkəmli mütəfəkkir İbn Ərəbi (1165-1240) işıq və qaranlıq anlayışlarını özünəməxsus şəkildə izah edir. O burada həmin iki məfhumu günəşin və ayın tutulması timsalında götürmüşdür. Mütəfəkkir bildirirdi ki, günəşin tutulması ətrafdakı aydan qaynaqlanır. Ayın bərabərində olduğu ölçüdə günəş gözlərimizdən gizlənilir. Dolayısı ilə günəşdə görünən kölgə ayın cismidir. Ayın tutulması isə yer üzünün kölgəsinin ay ilə günəş arasına girməsi ilə gerçəkləşir. Yer üzünün kölgəsi ay ilə günəş arasına girdiyi zaman tutulma o yerdə meydana gəlir³⁶.

İşıq anlayışına Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında da rast gəlinir. Panteist filosofun işıqla bağlı özünəməxsus fikirləri vardır. Onun şərhində Allah ilə mövcudat arasındakı münasibət Günəş ilə onun şüaları timsalında götürülmüşdür.

Mütəfəkkirin zəngin yaradıcılığında işıqla bağlı elmi izahlarla yanaşı, bu müqəddəs nuru tərənnüm edən şeirlərə də rast gəlinir.

Eynəlqüzat Miyanəci işıq anlayışına digər fəlsəfi təlimlərdən fərqli mövqedə yanaşmışdır. Dində işıq və qaranlığın mahiyyətinin izahına böyük alimlər cild-cild əsərlər yazmış, şərhlər vermişlər. Çox zaman xeyrin və şərin, salehliyin və küfrün əlaməti kimi qəbul edilən

³⁵ Məmmədov, Z. İşraqilik fəlsəfəsinin ontologiyası // - Bakı: Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, - 1976, № 3, - s. 75.

³⁶ İbn Arabi, Muhyiddin. Fütuhət-ı Mekkiyyə. Çeviri: Ekrem Demirli. c.IV, İstanbul, 2006, 145 s.

bu anlayışlar panteizm mövqeyindən fərqli yozulur. Mütəfəkkir də “ışığı” və “qaranlıq” anlayışlarını müsbət və mənfi tərəflərin qarşılaşması kimi qəbul edirdi. Lakin işığa qovuşma məsələsi onun dünyagörüşündə başqa formada anlaşılırdı. Burada kamilliyə çatan insan müqəddəs işığı kənarında deyil, öz mənində hiss edir.

Dissertasiyanın IV fəslinin ikinci paraqrafı **“Azərbaycan ədəbiyyatında lirik şeirlər və Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında eşq anlayışının lirik-fəlsəfi vəhdəti”** adlandırılmışdır. Orta əsrlər Şərq xalqlarının ədəbiyyatına ərəb ədəbiyyatşünaslığının təsiri dəfələrlə qeyd edilmişdir. Şərq poetikası dedikdə hər şeydən əvvəl ərəb ədəbiyyatşünaslığından qaynaqlanmış nitq növünün bir sıra qaydaları, formaları canlanır. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi zamanı Şərq poetikasının forma və məzmun xüsusiyyətlərini bilmək vacib şərtlərdəndir. Dissertasiyada bu cəhətə diqqət yetirilərək qəsidə kompozisiyası, onun kökləri barədə qısa məlumat verilmişdir.

Dünya ədəbiyyatında “Məhəbbət” və “eşq” anlayışları hər zaman əsas mövzularından biri olmuşdur. Qədim dövrlərdən bu günə qədər söz sənətində şairlərin, katiblər əsərlərində məhəbbət hissini müxtəlif bənzətmələrlə tərənnüm etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında digər mövzularla yanaşı, lirik şeirlərlə bağlı çoxlu nümunələr vardır. Dissertasiyada ədəbiyyatda real məhəbbət hissindən bəhs edərkən Əməvi dövrü şairi İsmayıl ibn Yəsarin, X əsrdə yaşamış Bərekəveyh Zəncaninin şeirlərindən nümunələr göstərilmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəci müsəlman Şərqində filosof kimi daha çox məşhur olmuşdur. Əsərlərində məhəbbət mövzusunun bəhs edilsə belə, bu real duyğuların deyil, Ali varlığa bəslənilmiş hisslərdir. Mütəfəkkir “Qərbin şikayəti” traktatında yazdığı və yazmadığı planlaşdırdığı əsərləri barədə söhbət açarkən 1000 beytdən ibarət “Aşıqların əyləncəsi və həsrətinin fürsəti” (“نزهة العشاق و نهضة المشتاق”) adlı urcuzəsi haqqında xəbər vermişdir. Eynəlqüzat Miyanəcinin bildirdiyinə əsasən, burada real məhəbbət hissləri ifadə olunmuşdur. Filosof-şair həmin urcuzədən yeddi beyti “Qərbin şikayəti” traktatına daxil etmişdir.

Farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər saldıqda isə burada lirik mövzulu nümunələrin sayı hədsiz çoxdur.

İslam aləmində müxtəlif təriqətlərin yaranması lirik məzmun daşıyan “məhəbbət” anlayışının mahiyyətinə fərqli məzmun qazandırdı. Əsasən mistik ədəbiyyatlarda bu özünəməxsus şəkildə başa düşülürdü. Sufilərin dünyagörüşündə bu anlayış bəşəri duyğulardan uzaqlaşaraq əbədi bir səadət sevdasına çevrilmədir.

Məlumdur ki, “eşq” sözü ərəbcə “عشق” felindən yaranmış, “aşıq olmaq, sevmək, çox sevmək” mənalarını ifadə edir. Elmi və bədii ədəbiyyatlarda bu kəlməyə fərqli yozumlar verilmişdir. Sufilərin təbirincə, bəzi alimlər eşqin sirrini elə hərfələrin özündə gizləndiyini göstərmişdir. “Ayn” və “şin” hərfələri eşqdır, “qaf” hərfi isə qəlbə işarədir. Ürək aşiq deyilsə, boşdur. Aşıq olunca aşinalıq qazanılır. Eşq göz və görmə ilə başlayır. “Ayn” hərfi başlanğıcda “eşq”in hərfələrinə səmimiyyətlə yaxınlaşır. Aşıq şövqlə dolu şərabi içir. Bu vəziyyət “şin” hərfilə ünsiyyət saxlayar. Bunu izləyən aşiq özünü itirər və məşuqda dirilər. “Qaf” hərfi isə aşıqın məşuqla var olduğunu göstərir³⁷.

“Eşq” sözünün daşdığı mənalara gəlincə, sufilər onu “məcazi” və “həqiqi” olmaqla iki qismə ayırırdılar. “Məcəzi eşq” dedikdə, insanın gözü önündə bəşəri bir sima, yəni qadın obrazı canlanır. Bu barədə əvvəldə lirik şeirlərdən danışılarkən bəhs olunmuşdur.

Sufilərin təbirincə “eşq” anlayışının əsası “Həqiqi eşq” adlanırdı. Bu növün izahı bəşəri duyğulardan fərqlənirdi. Fəlsəfi ədəbiyyatların aparıcı məsələlərindən sayılan həmin terminin izahına sufi ədəbiyyatlarda daha çox təsadüf olunur. “Həqiqi eşq” dedikdə, əsasən, bəndənin Allaha bəslədiyi eşqdən bəhs edilir. Hədəslərin birində "Mən gizli xəzinə idim, bilinməyi arzu etdim, aləmi yaratdım" deməsi ilahi sevginin qaynağıdır³⁸.

³⁷ Metinlərlə tasavvuf terimləri sözlüğü. Tashih Selahaddin ed-Dimeşki el-Ekberi. / Tercümü heyeti: Zafer Erginli, İlyas Karsh, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rıfat Resul Sevinç ve Salih Sabri Yavuz. - İstanbul: Kalem, - 2006. - 130 s.

³⁸ Cebecioğlu, E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. / E. Cebecioğlu. - İstanbul: Anka Yayınları, - 2004. - 24 s.

İnsanın qəlbində təbiətin gözəlliklərindən, vətənə bağlılıqdan, bəşər övladlarının bir-birinə bəslədiyi duyğulardan başqa fərqli bir hiss də alovlanır. Bu həmin hissərdən ən ucada dayanarı bəndənin öz Tanrısına olan sevgisidir. Şərq ədəbiyyatından ali eşq sayılan İlahi sevgini, Ona qovuşmaq arzusunun vəsf edən çoxlu sayda nümunələr vardır.

Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlarda “eşq” anlayışı, aşıq və məşuqun qovuşması məsələsi fərqli başa düşülür. İşraqilik fəlsəfəsində “işraq” anlayışına qarşı “müşahidə” anlayışı qoyulur. Şüalanma zamanı ali varlıqdan aşağı varlıq yaranır, nurani şüanın mücərrəd nurdan başqa bir mücərrəd nur üzərinə axması prosesidir. Müşahidə isə aşağı varlığın ali varlığı seyridir. “Hər iki proses ali varlıqla aşağı varlıq arasında, başqa sözlə, görünənlə görün arasında örtük olmadıqda baş verir”³⁹.

Dissertasiyada “eşq” anlayışının fəlsəfi mahiyyətindən bəhs edərkən Əbunnəcib Sührəvərdinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, Şihabəddin Ömər Sührəvərdinin şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Panteist filosof Eynəlcüzat Miyanəcinin idrak nəzəriyyəsində “eşq” anlayışı mühüm yer tutur. O, eşqi “Allahı dərk etməyin göstəricisi”, aşıqı “məşuqa qovuşduran qüvvə” adlandırmışdır. Eşqin başlanğıcında aşıq müşahidə edən, məşuq müşahidə edilən sayılır.

Eynəlcüzat Miyanəci hədislərin birindən nümunə gətirmişdir: “Kim ki, aşıq oldu və xeyirxah oldu, sonra sirr saxladı və öldü, o, şəhid oldu”. Mütəfəkkir bildirirdi ki, əgər biri aşıq olarsa və onun eşqi gizlidir. O, eşqdən ölmüşsə, şəhid olmuşdur. Filosof bu müqəddiməni “eşq aləmi” adlandırmışdır. Alim özü eşqdə güzəştə getməyə çalışmış, öz eşqini “vurğun və sərgərdan” hesab etmişdir. Eşqin belə axarı məşuqu qalib, aşıqı isə məğlub edir. Eynəlcüzat Miyanəci eşqi yaşana bilən ən böyük qüvvə hesab edirdi. O, bildirirdi ki, aşıq ruhən özünü dərk etdikdə və qəlbini dinlədikdə eşqi görməyi bacarır.

³⁹ Məmmədov Z. İşraqilik fəlsəfəsinin ontologiyası // - Bakı: Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, - 1976, № 3, - s. 77.

Ümumiyyətlə, insan hisslərinin tərənnümündən yaranmış məhəbbətlə bağlı əsərlər bütün dövrlərdə ədəbiyyatın aparıcı mövzularından sayılmışdır. Zamanın dəyişikliyi, tarixin sınaqları həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyətə də təsir göstərmişdir. Mövcud vəziyyətdən çıxış edən şairlər, ədiblər dövrün tələblərinə uyğun mövzularda müraciət etmiş, söz sənətinə münasibət hər mərhələdə özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Zamanın tələblərinə dayanaraq ədəbiyyatın formalarında və məzmununda müxtəlifliklər yaranmışdır. İlk dövrlərdə əgər ədəbiyyatda eşq, məhəbbət anlamı bir bəşərin digərinə bəslədiyi hisslər şəklində başa düşülürdüsə, zaman keçdikcə insanın Yaradana olan sevgisi lirik mövzu kimi mütəfəkkirlərin əsərlərini zənginləşdirdi. Əgər bəşəri sevgidə aşiqin qovuşması maddi dünyanın sevinci sayılırdısa, İlahi məhəbbətin səadəti əbədiliyə çatmaq idi. Şərq ədəbiyyatında məhəbbət anlayışı insanın digər bir bəşərə və öz Yaradanına ünvanlamasına dair çoxlu sayda nümunələr vardır.

Dissertasiyada IV fəslin üçüncü paragrafı **“Eynəlqūzat Miyanəci şeirlərində həqiqi eşq”** adlandırılmışdır. Eynəlqūzat Miyanəcinin yaradıcılığına nəzər saldıqda xüsusi təhlil olunmalı mövzulardan biri də məhəbbət anlayışıdır. Filosofun tərənnüm etdiyi aşiqin öz məşuquna bəslədiyi hisslər fəlsəfi mahiyyət daşmasına, alimin dünyagörüşünü əks etdirməsinə baxmayaraq, ifadə tərzinə və səmimiyyətinə görə lirik şeirlərə bənzəyir. Mütəfəkkirin həm nəsr, həm də nəzm nümunələrində duyğuların tərənnümü əksini tapmışdır. Şeirlərinin birində mütəfəkkir yazmışdır:

ای بلعجب از بس که ترا بلعجیبست
جان همه عشاق جهان از تو غمیبست
مسکین دل من ضعیف و عشق تو قویست
بیچاره ضعیف کش قوی باید زیست.⁴⁰
Ey gözəl, sən olduqca gözəlsən,
Dünyanın bütün sevənlərinin canı
səndən kədərliyədir.
Mənim kədərli ürəyim zəif və

⁴⁰ الهمدانی عین القضاة. تمهیدات. با مقدمه و تصحیح و تحشیه و تعلیق عفیف عصیران. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۱۰۹ ص.

sənin eşqin qüvvətlidir,
Biçarə zəif qüvvətli dərdi çəkməklə
yaşamalıdır.

Aşiq öz məşuqunun gözəlliyini çəkinmədən dilə gətirir. Şairin təsvir etdiyi gözəl insan obrazı deyildir. Bu sevgi ilahi bağlılıqdır. Məşuq bir olsa da, ona məftun aşıqlər çoxdur. Məhəbbət aşıqlərin qəlbində xoş duyğular yaratsa da, məşuqun həsrəti onlara böyük kədər yaşadır. Həmin gözəlliyə biganə qalması mümkün deyildir. Lakin məşuqun davranışları hər zaman qarşılıqlı olmur. Qarşılıqsız sevgilə üz-üzə dayanan aşıqlər öz hallarına məyus olub kədərlənirlər. Qəlbin kədər yükünü daşması onu getdikcə zəiflədir. Bizim aşıqin də qəlbi uzun eşq acısından gücünü itirmiş, haldan düşmüşdür. O, zəiflədikcə məşuquna olan sevgisi azalmır, əksinə qüvvətlənir. Eşq acısı onu usandırmır. Vəziyyətinin necə olmasına baxmayaraq, aşiq məşuqundan əl çəkmir. Yenə də əvvəlki məhəbbətlə öz qəlbinin yükünü daşıyır.

Eynəlqüzat Miyanəci bildirirdi ki, sufinin eşqi onun Allah təalanın böyüklüyünü, qüdrətini anlamasındadır. Qəlbində eşqin işığına daşımayanlar yanlış yolu tutarlar. Aşiqin öz məşuquna güclü məhəbbət bəsləməsi onun qovuşmasına kömək göstərir və o, məşuqunu eşqin imkan verdiyi qədər görə bilər. Qəlbən, ruhən kamilləşən, eşqində yüksək məqama çatanlar öz məşuqunu daha aydın görə bilərlər⁴¹.

Panteist filosof aşiq üçün “behişt” və “cəhənnəm” anlayışlarının fərqlənməsinə izahına, onların nə demək olduğunu anlatmağa çalışmışdır. Alim eşqi uzun bir yola bənzətmiş, məşuqu rəyada görməyi “cənnət” adlandırmışdır. Mütəfəkkir məşuqun aşıqindən ayrı qalmasını isə od və əzab hesab etmişdir. Tanrıya bəslənən eşq adı bəşəri sevdadan seçilmiş, aşiq üçün onun dini və məzhəbi sayılmışdır. Eynəlqüzat Miyanəci aşiq üçün öz məşuqunu görməyi

⁴¹ الهمدانی عين القضاة. تمهيدات. با مقدمه و تصحيح و تحشيه و تعليق عفيف عصيران. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۲۸۴ ص.

“behişt” adlandırmışdır. Məşuqdan uzaq qalmaq isə aşiqə cəhənnəmdir⁴².

Eynəlqüzat Miyanəcinin təsvir etdiyi eşq real və məcazi mənənin vəhdətində təqdim olunmuşdur. Bu beytləri oxuyarkən həm bir gözəli görərək ona məftun olan aşıqın öz məşuquna söylədiyi fikirlər başa düşülür. Həm də ilahi eşqin mahiyyətini anlayıb bütün çətinliklərə rəğmən ona qovuşmaq istəyən həqiqət aşıqi göz önünə gəlir.

Eynəlqüzat Miyanəci bildirir ki, eşq nə qədər gizli olsa da onu yaşayan hər kəs duyğusunun mahiyyətini anlayır. Ancaq cahil və eşqdən məmnun olmayanların davranışı küfrdür. Sevməyə layiq olmayan və sevməyən kəs Tanrıya getməz. Eşq sevməyi və sevgini qiymətləndirməyi istəyər. Eşq olmadan əfsanəni bilmir, eşqin adını və sevgini ona qadağan edir.

Dissertasiyanın bu paraqrafında Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında İlahi eşqlə bağlı çoxlu nümunələr gətirilmiş və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı məqalələrdə əksini tapmışdır: “Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında işıq anlayışı”, “Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında eşq anlayışının lirik və fəlsəfi mahiyyəti”.

Dissertasiyanın V fəsilə **“Eynəlqüzat Miyanəci şeirlərinin bədii xüsusiyyətləri”** adlandırılmışdır. Bu fəslin **“Eynəlqüzat Miyanəci əsərlərində adı çəkilmiş ərəb şairləri”** adlandırılmış birinci paraqrafında bildirilir ki, alimin istər traktatlarında, istərsə də məktublarında bədii xüsusiyyətləri artıran digər cəhət müəllifin öz bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, bir sıra sufi filosofların şeirlərindən də nümunə verməsidir. Mənsur Həllacdan, Qəzalidən, Bistamidən gətirilmiş nümunələr onun şəxsi mühakimələrini, izahlarını daha da qüvvətləndirmişdir.

Mütəfəkkirin yaradıcılığında bədii xüsusiyyətlərini artıran və xüsusi maraq doğuran cəhətlərdən biri də onun şəxsi düşüncələrini qüvvətləndirmək məqsədilə əsərlərinə daxil etdiyi müxtəlif dövrlərdə yaşamış ərəb şairlərinin qəsidələrindən nümunələrdir. Filosof-şairin

⁴² الهمدانی عين القضاة. تمهيدات. با مقدمه و تصحيح و تحشيه و تعليق عفيران. تهران: چاپخانه دانشگاه، ۱۳۴۱، ۲۹۲ ص.

“Həqiqətlərin məğzi” (“زبدة الحقائق”), “Müqəddimələr” (“تمهيدات”), “Qəribin şikayəti” (“شكوى الغريب”) traktatlarında və müxtəlif şəxsiyyətlərə ünvanladığı “Məktublar” (“نامهها”) toplusunda belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Onun yaradıcılığının bu istiqamətdən tədqiqi digərlərindən tamamilə fərqli bir çıxır açır. Çünki həmin beytlərin müəlliflərinin kimliyi və qəsidələrin məqsədi qədim dövrdən başlayaraq əməvilər və abbasilər əsrlərini əhatə edən ərəbdilli ədəbiyyat tarixinin mənzərəsini yaratmışdır. Bu da Eynəlqüzat Miyanəcinin görkəmli filosof olmaqla yanaşı, ərəb ədəbiyyatını hərtərəfi bilən filoloq keyfiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Lakin bu nümunələr Səudiyyə Ərəbistanı, İraq və Suriya ərazilərində yaranmış, əsasən, ərəblərin yaratdıqları ədəbi xəzinə olduğu üçün milli yanaşmaya görə Azərbaycan filologiyasında o qədər də təbliğ edilməyən sahədir. Bu səbəbdən də, həmin ədəbi mənzərəni təsvürlərdə formalaşdırmaq üçün beytləri nümunə gətirilmiş şairlərin dövrü və kimliyi, beyti əsərə daxil edilmiş qəsidələrin yazılma məqsədi barədə məlumat vermək münasib bilinmişdir.

Azərbaycanlı alim əsərində vətən həsrətindən, güclü iradədən, ilahi eşqdən, qazanılmış biliklərdən və digər mövzulardan bəhs edərkən İmru-l-Qeysin (500-540), Ləbid ibn Rəbiənin (560-661), Qeys ibn Mulavvahnın (645-688), Təhman ibn Əmrin (...-700), Fərzədqin (641-728), Bəşşar İbn Burdun (714-783), Əbu Nüvasın (756-814), Əbu Ətahiyyənin (748-826), Əbu Təmmamın (788-845), Buhturinin (820-897), Abdulla ibn Mütəzzin (861-908), Mütənəbbinin (915-965), Əbu Firasın (932-968) şeirlərindən nümunələr vermişdir. Adı çəkilmiş şairlərin hamısı tarixdə şair və ədəbiyyatşünas kimi tanınmışlar. Demək olar ki, yazılmış ədəbiyyat tarixlərinin və hazırlanmış antologiyaların hamısında bu şairlərin adlarına, yaradıcılığından nümunələrə rast gəlinir. Eynəlqüzat Miyanəci elm və mədəniyyət tarixində filosoof kimi tanınmış, müsəlman Şərqində geniş yayılmış cərəyanlardan biri sayılan panteizmin banisidir. Mütəfəkkirin ərəb ədəbiyyatını bu qədər dərindən bilməsi, müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlərin yaradıcılığından ustalıqla istifadəsi onun bədii sənətkarlıq keyfiyyətini üzə çıxarmışdır.

Dissertasiyanın bu fəslinin ikinci paragrafı **“Şərq ədəbiyyatında poetik fiqurlar və Eynəlqüzat Miyanəcinin poeziyasında işlənməsi”** adlandırılmışdır. Bildirilmişdir ki, şairlər və ədiblər hər zaman nitqin qurulmasında forma sistemilə yanaşı, sözlərin seçiminə, onların yerləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu üslub müxtəlif metodlardan yaranırdı. Kəlmələrin məndə təkrarlanması, yazılış və səslənmədə eyni, yalnız mənacə müxtəliflik, hərflərin yerdəyişməsi və sair texniki tələblər ədəbiyyatda söz seçiminə rəngarənglik qatırdı. Xüsusən, həmin cəhdlərə poeziyada daha çox meyl edilirdi.

Söz və mənanın dəyəri nitqin hər iki növünə şamilidir. Müəyyən bir dilə mənsub insan hətta adi danışq zamanı gözəl ifadələrlə fikrini çatdırmağa çalışır. Təbii ki, gördüklərini nağıl edərəkən, yaxud müəyyən bir şeyin təsviri zamanı nitq sahibinin söz ehtiyatı, dil duyumu aydın görünür. İbn Rəşiq bu barədə qeyd etmişdir: “Söz mənadən qiymətcə ən yüksəyi, ən əzəmətlisi, məqsədcə ən dəyərlisidir; Mənalər insanların təbiətində mövcuddur. Onda cahil və bilikli bərabər olur. Lakin iş sözlərin üstünlüyündədir.. Görmürsən ki, bir adam digərini mədh etmək istədikdə səxavətdə yağışa və dənizə, cəsərdə şirə, kəskinlikdə qılınca, qətiyyətdə selə, gözəllikdə günəşə bənzətməklə səhv etməməşdir”⁴³.

Elmi şəkildə ilk dəfə poeziyada sözlərin bədi gözəlliyini işləyib onun təsnifatını verən ərəb ədəbiyyatı tarixində şair, filoloq, bir günlük xəlifə kimi tanınan Abdulla ibn əl-Mutəzz olmuşdur. Filoloqun tərtib etdiyi “Kitab əl-bədi” əsəri elmi təhlillərinə, qruplaşdırmalarına görə orijinal və qiymətlidir.

Nitqin gözəlliyindən və bədi xüsusiyyətlərindən bəhs olunan İbn əl-Mutəzzin “Bədi kitab” (“كتاب البديع”) əsərində bədi forma kateqoriyaları təhlil olunarkən ilk növbədə Quran ayələrindən, hədislərdən, daha sonra isə müxtəlif dövrlərə aid şeir nümunələrindən sitatlar göstərilmişdir.

⁴³ Zakırqızı, Ülkər (Məmmədova). Ərəb ədəbiyyatşünaslığının əsasları (İbn Rəşiqin “əl-Umdə” və İbn Xəldunun “əl-Muqddəmə” əsərləri əsasında). Bakı-Elm, 2012, s. 47

Professor N.Y.Çalışova bildirirdi ki, ərəbdilli ədəbiyyatdan fərqli olaraq, farsdilli ədəbiyyatda nitqin bədi formasına XI əsrin sonlarından marağ göstərilmişdir⁴⁴.

Bədi formanın kateqoriyalarının filoloqların əsərləri əsasında izahı və hər biri haqqında ayrıca nümunələrin göstərilməsi geniş mövzudur.

Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslıq cəhətdən qiymətləndirərkən yanaşmalardan biri də ondakı sözlərin forma baxımından seçilməsidir. Mütəfəkkirin şeirləri arasında bədi formanın müxtəlif növləri əsasında qurulmuş nümunələr vardır. Burada ən çox təcnis və onun fərqli növlərini, tərsi, əs-sual və əl-cəvab, Eynəlqüzat Miyanəci əsərlərində adı çəkilmiş ərəb şairləri təkrar, əscə, siyakat əl-ədəd, murat ən-nazir, əks, zu-l-qafiyətəyn, rədd əl-acuz əl-s-sadr kimi kateqoriyalara müraciət olunmuşdur. Mütəfəkkirin irsinə həm məzmun, həm də ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələrinə uyğun qiymətləndirmək mümkündür.

Tədqiqat işinin son fəslə aşağıdakı məqalələrdə əksini tapmışdır: “Eynəlqüzat Miyanəci əsərlərində adı çəkilmiş ərəb şairləri”, “Şərq poetikası işığında Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərinə bir nəzər”.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqat prosesində gəlinmiş qənaətlər **Nəticə** bölümündə əksini tapmışdır. Burada Eynəlqüzat Miyanəci şəxsiyyətinin məşhur filosof, panteizmin banisi olması fikrilə yanaşı, ərəbdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi kimi xüsusi vurğulanmasına diqqət yönəldilmişdir. VII əsrdən başlayaraq XII əsrə qədər tarixi, dil və ədəbi istiqamətlərdən qiymətləndirilməsi qət edilmiş şərəfli yolun mütəfəkkirin yaradıcılığına bu və ya digər cəhətdən təsirinə diqqəti yönəltməkdir. Dissertasiyada Eynəlqüzat Miyanəci haqqında bəhs edən mənbə və tədqiqatlara müraciət edərək onun həyatı və əsərləri barədə məlumat verilmişdir.

Tədqiqatda Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatın mənası, elmə üstünlük, küfrdən uzaqlaşma və imana gəlmə ilə bağlı fəlsəfi şeirləri

⁴⁴ Чалисова Н.Ю. Перевод с персидского, исследование и комментарий Ар-Рази Шамс ад-Дин Мухаммад нби Кайс. Свод правил персидской поэзии. Москва-Восточная литература, 1997, 17 с.

əksini tapmış, adi kəlmələrlə ifadə olunmuş, ancaq əslində dərin sufi mahiyyət daşıyan sözlər izah edilmişdir.

Dissertasiyada Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərində rast gəlinən ruh və cisimlə bağlı fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatında Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin, Qivami Mütərrizinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin, İmadəddin Nəsiminin və Əvhədi Marağalının şeirləri ilə müqayisəli şəkildə verilmiş, təhlil olunmuşdur.

Məlumdur ki, “Qəribin şikayəti” əsərini müəllif Bağdad həbsxanasında olarkən qələmə almışdır. Traktatın yazılmasında məqsəd əleyhinə çevrilmiş qüvvələrin onun fikirlərini düzgün təhlil etməmələrini və səhv yozumlarla ona haqsızlıqla yanaşıldığının sübutu idi. Burada fikirlərin real və fəlsəfi məsələlərin vəhdətdə yazılması ona digərlərindən fərqlilik yaratmışdır.

Tədqiqat zamanı “Qəribin şikayəti” əsərinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Traktatla tanış olarkən filosofun əminliyi, qətiyyəti aydın görünür. Mütəfəkkir sonda hücumların kökündə dinə zidd fikirlərin deyil, cahil insanların fəzilət qarşısında acizliyinin dayandığını bildirmişdir.

Disertasiyada Eynəlqüzat Miyanəci dostluqla, vətən həsrəti, həsəd və paxılıqla bağlı fikirləri Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvinin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin və Əvhədi Marağalının yaradıcılığından gətirilmiş nümunələrlə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Tədqiqat zamanı ilk olaraq Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında fəlsəfi və ədəbi mövzu kimi yer almış işıq və qaranlıq məsələlərinə müraciət edilmişdir. Dissertasiya işində Qurani-Kərimlə yanaşı, təfsir kitablarına da müraciət olunmuşdur. Məlumdur ki, belə bir mövzunu təfsir kitablarından istifadə etmədən işləmək mümkün deyildir.

Dissertasiyada eşq anlayışından danışarkən ərəbdilli nümunələrə üstünlük verməkdə məqsəd onları daha qabarıq göstərməkdir. Burada “eşq” anlayışının lirik mahiyyətindən danışarkən VII-VIII əsrlərdə yaşamış İsmayıl ibn Yəsarin Kəlsəm, X əsrdə Bərəkəveyh Zəncaninin Leyla adlı qıza ünvanlanmış şeirləri verilmişdir.

“Eşq” anlayışının digər istiqaməti ona fəlsəfi yanaşmadır. Əksər mistik ədəbiyyatda bu mövzuya rast gəlinir. Dissertasiyada əvvəl sufilərin həmin kəlməni hərfi cəhətdən şərhli göstərilmiş və ondan maraqlı bir bağlılıq yaranmışdır. Ərəb sözü olan “eşq”in termin kimi alimlər tərəfindən izahı verilmiş, onun həqiqi və məcazi olmaqla iki yerə ayrıldığı göstərilmişdir.

Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında maraqlı doğuran və bu dissertasiyanın yeniliklərindən biri də mütəfəkkirin fikirlərini qüvvətləndirmək məqsədilə əsərinə daxil etdiyi ərəb ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində yaşamış şairlərin şeirlərinin seçilib ayrıca verilməsidir.

Eynəlqüzat Miyanəcinin poetik irsini forma cəhətdən də qiymətləndirmək mümkündür. Tədqiqat zamanı nəzəri mənbə kimi İbn Mütəzzin, İbn Rəşiqin, Rəşidəddin Vətvanın, Şəmsəddin Qeys Razinin əsərləri götürülmüşdür.

Dissertasiyada bədi formanın Şərq ədəbiyyatında rolu və yuxarıda adı göstərilmiş filoloqların ayırdıqları kateqoriyalar haqqında məlumat verilmiş, tam əhatə etməsə belə, bəzi kateqoriyaların Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında əksini tapdığı nümunələrlə göstərilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərində vətən həsrəti // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri (humanitar və ictimai elmlər seriyası), - 2007. №1, - s. 30-36.

2. XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Eynəlqüzat Miyanəcinin mövqeyi // Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin 70 illiyinə həsr edilən “Azərbaycan xalqının milli özünütdədiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri” mövzusunda beynəlxalq konfrans materialları, - Bakı: - 29-30 noyabr, - 2010, - s. 58-60.

3. Eynəlqüzat Miyanəcinin “Qəribin şikayəti” əsərinin bədii xüsusiyyətləri // AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutu. Yaxın və Orta Şərq: dünəni, bu günü, sabahı. Beynəlxalq elmi konfrans materialları, - Bakı: - 24-25 oktyabr, - 2007. Elmi araşdırmalar. Elmi-nəzəri məqalələr toplusunun xüsusi buraxılışı. Bakı: - 2011, - s. 288-292.

4. XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi ənənələr // AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. Akademik Ziya Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş “Orta əsrlər Şərqinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı” beynəlxalq elmi simpoziumunun materialları, - Bakı: - 7-8 may, - 2012, - s. 360-361.

5. Ərəbdilli ədəbiyyat tarixində azərbaycanlıların mövqeyi // AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu. “Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları” mövzusunda Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: - 27-28 iyun, - 2013, - s. 455-457.

6. X əsrdə ərəbcə yazmış azərbaycanlı şairlər // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi (xüsusi buraxılış), - 2014. XXV cild., - s. 288-294.

7. Həmədan qazisi Əli Miyanəci və övladları // - Bakı: AMEA-nın Məruzələri, - 2014. LXX cild, №2, - s. 86-88.

8. İsmayıl ibn Yəsarin poetik irsi və etnik mənşəyi // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2014. №2, - s. 16-19.

9. XII əsrin iki dahi mütəfəkkiri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Bilik Fondu. “Azərbaycanşünaslığın Aktual Problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: - 5-7 may, - 2015, II hissə, - s. 270-272.

10. XII əsrin məşhur gəncəliləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Gəncə Dövlət Universiteti. “Qafqaz tarixinin aktual Problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Gəncə: - 15-16 oktyabr, - 2015, - s. 93-96.

11. Arap kaynaklarında Azərbaycan asıllı şairlər // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад: сборник материалов Международной научно-практической конференции, - Казань: - 14-17 октября, - 2015, - с. 353-356.

12. Xilafətdə qeyri-ərəblərin rolu və ədəbiyyatda üslub məsələləri // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr jurnalı, - 2015. IX cild., - s. 277-282.

13. Orta əsrlər Şərqi mədəniyyətində azərbaycanlılar // Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Müqayisəli Ədəbiyyat Assosiasiyası. “Müqayisəli ədəbiyyat və mədəniyyət. Ədəbiyyatın və mədəniyyətin başlanğıc meyarları” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: - 27-28 noyabr, - 2015, - s.89.

14. XII əsrin böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Eynəlqüzat Miyanəcinin bədii nəsrinə // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı Slavyan Universiteti. Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: - 3-5 may, - 2016, II hissə, - s. 209-211.

15. XI-XIII əsrlərin görkəmli sührəvərdiləri // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2016. №1, - s. 33-37.

16. Orta əsrlər ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı və dil siyasəti // AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan Respublikasının Bilik Fondu, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, - Bakı: - 8-9 sentyabr, - 2016, - s. 58-62.

17. Айналкузат аль-Мийанеджи аль-Хамадани, талантливый поэт и писатель Средневекового Востока // - Башкортостан (УФА): Академия наук Республики Башкортостан, Проблемы востоковедения, - 2016. №3 (73), - с. 47-51.

18. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi // AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 875 illik yubileyinə həsr olunmuş "Nizami və dünya mədəniyyəti" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: - 24 noyabr, - 2016, - s. 120-122.

19. Арабоязычные поэты Азербайджана XII века // - Казахстан (Алматы): “Вестник” Национальной Академии Наук Республики Казахстан, - 2017. т.2 (№366), - s. 240-245.

20. Azərbaycanın XII əsr ərəbdilli elmi-ədəbi mühiti // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2017. №1, - s.55-59.

21. Eynəlqüzat Miyanəci əsərlərində adı çəkilmiş ərəb şairləri // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbi əlaqələr jurnalı, - 2017. XI cild., - s.221-226.

22. Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin fəlsəfi şeirləri // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Ədəbiyyat məcmuəsi, - 2017. XXXI cild., - s.127-132.

23. Ömər Xəyyamın məşhur şagirdi Eynəlqüzat Miyanəci // AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Ömər Xəyyamın anadan olmasının 970 illiyinə həsr olunmuş “Xalqları qovuşduran Xəyyam sözü” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, - Bakı: - 15-16 noyabr, - 2018, - s.198-200.

24. “Qəribin şikayəti” əsərinin ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyi // - Bakı: Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Əlyazmalar yanmır” jurnalı, 2018. №2 (7), - s. 85-90.

25. Eynəlqüzat Miyanəcinin yaradıcılığında işıq anlayışı // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019. №1, - s. 33-38.

26. Eynəlqüzat Miyanəcinin həyatı və zəngin irsi // - Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2019. №62 (elektron dərgi), - s. 145-159.

27. Великий мыслитель Востока – Айналкузат Мийанеджи // Министерство науки и высшего образования Российской Федерации Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования “Кубанский государственный технологический университет” ФГБОУ ВО “КубГТУ”. Сборник материалов IV Международная научно-практическая конференция “Филологические и социокультурные вопросы науки и образования”, - Краснодар: - 25 октябр, - 2019, - с. 492-498.

28. Qoca Şərqin sönməyən zəka ulduzları // - Niğde: Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, - 2019. Cilt: №3 Sayı: 2, - s. 42-51.

29. Şərq poetikası işığında Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərinə bir nəzər // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Poetika.izm, 2019. №1, - s. 17-23.

30. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında eşq anlayışının lirik və fəlsəfi mahiyyəti // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019. №1, - s. 10-15.

31. XII əsr ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında qissə motivləri // - Bakı: AMEA-nın Filologiya və sənətşünaslıq jurnalı, 2020. №1. - s. 43-47.

32. Üç azerbaycanlı düşünürün yaradıcılığında dini hikayeler // - İstanbul: Akra kültür sanat ve edebiyat dergisi, 2020. №8 (21), - s. 225-235.

33. Eynəlqüzat Miyanəci yaradıcılığında təşbehlərin bədii-fəlsəfi məzmunu // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2020. №1, - s. 17-23.

34. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ruh və cisim // - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Poetika.izm, 2020. №1-2, - s. 69-74

35. Eynəlqüzat Miyanəcinin şeirlərinin fəlsəfi-bədii əhəmiyyəti // Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюркомусульманский мир. Елабужский Институт Казанского Федерального Университета. Институт Международных Отношений Казанского Федерального Университета. “Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-

мусульманский мир”. Сборник материалов X Международная тюркологическая конференция, Елабуга: - 25 декабря, - 2020. Изд-во Казан. ун-та, 2021, - с. 136-139.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.12.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 80.867

Tiraj: 100